

В.М.ПОЛОВЕЦЬ

ПОЛОВЦІ

Чернігів - 2007

ББК – 63.3 (4 Укр) 41
П – 52
УДК 94 (47)

Половець В.М. Половці. – Чернігів:
Просвіта, 2007 р. - 136с.
ISBN 966-7743-51-9

Автор: В.М.Половець – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Редактор: А.Г. Морозов, доктор історичних наук, професор

Рецензент: В.П. Михайлюк, доктор історичних наук, професор

Монографія присвячена дослідженню походження, політичного і соціально-економічного устрою та культурного життя половців, які упродовж 200 років перебування на кордоні з Київською державою пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань в соціально-економічному плані і від воєнної демократії – до феодалізму.

Розрахована на науковців, вчителів, студентів, широке коло читачів.

ISBN 966-7743-51-9

П Л А Н

Вступ.....	4
I. Походження половців.....	9
II. Політичний та соціально-економічний устрій.....	24
III. Культурне життя.....	64
IV. Половці і «Слово о полку Ігоревім».....	81
Висновки.....	88
Джерела та література.....	91
Додаток.....	95

ВСТУП

Кожен, хто візьме в руки цю книгу, зверне увагу на автора і її назву. Не приховую, що як історик про це я мріяв давно – з початку вивчення історії в школі, а в мій час це починалося з п'ятого класу в 1947 р. Тоді я вперше дізнався що половці, як кочові племена, мешкали на кордоні з Київською Руссю і завдавали їй немало клопоту. Принаймні так писалося тоді в підручниках. Звідки ж пішло наше прізвище і що в ньому спільного з половцями? До цього я знав від батька, що він народився в с.Веприк тоді Новобасанського району на Чернігівщині, що його батька, а мого діда звали Василь Степанович Половець, що його родовід походить з Київської області Фастівського району села Малополовецьке, заснованого в часи Київської Русі. На жаль, на той час, така відповідь мене задовольняла, а зараз, коли виникає немало питань з нашого родового коріння, відповідати вже нікому... Час бере своє і я залишився найстаршим серед нашого роду Половців. Як до найстаршого тепер до мене звертаються мої діти і внуки, діти моїх братів і їх внуки з проханням розповісти про половців, про те, чому у них таке прізвище, звідки воно взялося і взагалі, хто такі половці і як вони з'явилися на терені Київської Русі? Як правило, згадують про це за урочистим столом, у дні народження та інші свята. Мене радувало, що молодь цікавиться не тільки родоводом, але й історією половецького етносу, його походженням, політичним, соціально-економічним статусом і культурою. Я готувався до таких зустрічей, звертаючись до своїх конспектів і матеріалів про половців, які з кожним роком все більше заповнювали теки мого домашнього архіву. Так поступово писалася ця книга. Хто ж такі половці?

Назва «половці» не була самоназвою окремого народу. Так називали їх на Русі. Середньовікові автори, які писали грецькою і латинською мовами, називали половців куманами або команамі. Арабські і персидські історики і географи IX–X ст. згадують країну і народ кимаків, а також кипчаків. В історичній літературі тривалий час робляться спроби етимологічного пояснення терміну «половці», але на превеликий жаль, єдиної точки зору серед дослідників ще немає.

Перші наукові праці про половців з'явилися в 50-х роках ХІХ ст. Дослідників цікавив той період у житті половців, коли вони тісно почали межувати з Руссю та іншими західними державами. Результати цієї роботи були підведені в книзі П.В.Голубовського «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар», опублікованої в Києві у 1883 р. і написаної на основі літописів та інших достовірних джерел.

На початку 30-х рр. ХХ ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.А.Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і оприлюдненої у Празі, він опублікував ряд, на думку С.О.Плетнєвої, блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [1].

У 40-х рр. ХХ ст. питання історичної географії східноруських степів в епоху середньовіччя вивчав В.К.Кудряшов, назвавши свій збірник статей «Половецкая степь» (1948 р.). У ньому були розглянуті напрямки походів та розміщення половецьких орд в степу.

Важливим доповненням у вивченні проблеми стали археологічні матеріали. Масові розкопки курганів кочівників здійснювалися з кінця ХІХ ст., які розпочали М.Є.Бранденбург на Черкащині (в Пороссі) і З.О.Городцовий на берегах Північного Донця і Дону. Вони заклали основу колекції кочівницьких (у т.ч. і половецьких) давньожитностей Східної Європи. Пам'ятники кочівників ХІ – початку ХІІІ ст. досліджував О.О.Спіцин.

Надбання видатних російських археологів використали в своїх наукових дослідженнях у 50–60-х рр. ХХ ст. С.О.Плетнєва та Г.А.Федоров-Давидов [2].

З другої половини ХХ ст. розпочався період активного поповнення джерельної бази на основі розкопок степових археологічних пам'ятників-курганів різних епох, у тому числі і середньовіччя. Настав новий етап осмислення накопиченого матеріалу, який, безумовно, в майбутньому закінчиться його монографічним узагальненням.

С.О.Плетнєва в 1990 р. опублікувала свою монографію «Половцы», яка складається з 9 глав – наслідок багаторічного археологічного дослідження визначеної теми. Розпочинається книга висвітленням становища в

східноєвропейських степах на рубежі двох тисячоліть, дослідженням історії кимаків і кипчаків, їх життя в умовах «нової батьківщини», утворення союзів орд. Окремими главами розглядається історія «чорних клобуків», діяльність орд у степах, нові половецькі об'єднання, хан Кончак, нашість монголо-татар та останні кроки самостійних половецьких орд. На основі писемних джерел та археологічних матеріалів про історію одного із найсильніших тюркомовних етносів епохи середньовіччя – половців, автор по-новому висвітлює питання походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу [3].

П.П.Толочко в 1999 р. доповнив історіографію проблеми монографією «Кочевые народы степей и Киевская Русь», п'ята глава якої присвячена половцям і називається «Половцы и Русь». На 150 сторінках книги відтворена в основному на археологічних джерелах історія, економіка і культура половецького етносу. Зазначається, що половці і Русь «упродовж двох століть перебували в постійних взаємовідносинах, які, на жаль, не сприяли їх внутрішній консолідації. Обидві сторони зустріли монголо-татарську навалу в стані внутрішньої роздробленості, що роковим чином позначилося на їх подальших долях» [4].

У контексті зазначеного важливу роль у підготовці нашої монографії відіграла стаття Є.Г.Скржинської «Половцы, опыт исторического истолкования этникона», опублікована у «Византийскому временнику» №46 за 1986 р., в якій автор вирішила переглянути етимологію слова «половці», що проіснувала понад сто років. Згідно широко визнаній етимології, походження назви «половці» ведеться від російського «полова» (солома) – світло-жовтий, білуватий, а звідси – білявий. Є.Г.Скржинська переконана, що розгадку етноніма «половці» потрібно шукати у сфері русько-половецьких взаємовідносин. Слово «половці» народилося на Дніпрі, на його Правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися кочівники. Термін «половці» з'явився дуже рано і незабаром перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»), «половий». До такого висновку прийшла автор на основі порівняльного вивчення літописів [5].

Заслужують на увагу дослідження, опубліковані в часописі «Археологія» №53 за 1986 р., археологів В.В.Отроценка

і Ю.Я.Рассомакіна «Половецький комплекс Чингульського кургану», у якому здійснено поховання одного з половецьких ханів (хан – голова об'єднання кількох орд). У літописах неодноразово згадуються половецькі хани, яких іменують князями або ж великими князями. Поховання половецького хана за своїми основними характеристиками наближається до моделі «царського» поховання. Чингульський комплекс певною мірою відповідає ознакам «царського» поховання і дає можливість, окрім соціального рангу похованого, визначити рівень розвитку побуту і культури половецького суспільства на початку XIII ст. [6].

Літописну локалізацію «Половецького степу» дає можливість уточнити вивчення історичної географії та залучення археологічних джерел. Північний кордон його проходив по Лівобережжю – в межиріччі Ворскли і Орелі, на Правобережжі – в межиріччі Росі й Тясміна. На півдні – північнокавказькі, приазовські, кримські та причорноморські степи.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів поділяється дослідниками на чотири періоди: *перший* – середина XI – початок XII ст.; *другий* – 20–30-ті роки XII ст.; *третій* – друга половина XII ст.; *четвертий* – перша половина XIII ст. Кожен з визначених періодів має свої особливості як у внутрішньому розвитку, так і взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами.

У *перший період* своєї історії половці перебували на початковій, табірній стадії кочування, характерній постійним пересуванням їх орд по степу. На початку XII ст. в житті половців відбулися значні зміни. На той час усі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала по чітко визначеній території. У цей період половці виявилися безпосередніми сусідами Русі і не могли розраховувати на безнаказане вторгнення в її межі.

Другий період половецької історії у східноєвропейських степах співпав у часі з початком політичної роздробленості Русі, який характеризувався загостренням міжкнязівських відносин і боротьбою за Київ та кращі удільні князівства. Водночас половці досягли вищого етапу свого розвитку. Завершився перехід до другого способу кочування, з'явилися постійні кордони для кожної орди і зимівники.

Третій період відзначається, з одного боку, посиленням тиску кочівників на південноруське прикордоння, а з другого – консолідацією руських сил для антиполовецьких походів. Частіше руські дружини направлялися в район Нижнього Подніпров'я, де господарювали подніпровські і лукоморські половецькі орди, які загрожували безпеці дніпровського (грецького) торгового шляху. Постійні турботи мали русичі і з «Донським союзом» половців, який постійно тиснув на прикордонні райони Чернігівського і Переяславського князівств.

Четвертий період характеризується певною стабільністю русько-половецьких відносин. Половці на цей час минули пік своєї могутності і увійшли в стан феодальної роздробленості. За 200 років перебування у східноєвропейських степах, на думку П.П.Толочка, вони пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань в соціально-економічному плані і від воєнної демократії – до феодалізму. Разом з тим зазначимо, що половцям, як і їх попередникам, не вдалося утворити хоча б відносно єдину державу кочівників [7].

Отже, про половців, їх походження, політичний і соціально-економічний устрій та культуру.

Розділ I

ПОХОДЖЕННЯ ПОЛОВЦІВ

Від Іртиша до Каспію, від тайги до казахстанських напівпустинь у тисячокілометрових степах розкинув свої поселення і кочів'я відомий з X ст. Кимакський каганат. На той час він був міцним державним утворенням, основу якого складала племена кимаків, що розселилися по берегах Іртиша, та кипчаків, що проживали на західній території каганату. Археологічні дослідження показують, що в центральних областях Кимакського каганату йшов звичайний того часу для тюркських кочових народів процес осілости, переходу значної частини населення до землеробства і ремісничого виробництва.

Західними сусідами кимако-кипчаки були прабашкири, з якими орди кочівників мали тісні контакти. Окремі орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря, яке навіть в історичних джерелах називали Кимакським. На півночі каганату простягалися безкраї лісові простори, в яких проживали таємничі племена – гог і магог. У степах північніше Аральського моря кипчако-кимацькі племена кочували разом з огузами.

Арабські і персидські автори (ібн Хаукаль, аль-Масуді, аль-Марвазі, аль-Ідрісі та ін.) писали, що кипчаки кочували по Ембі і Уралу, що між кочів'ями тут було 10 днів шляху (один день – 40 км), а кимаки були знайомі з землеробством. На території проживання останніх зустрічалися розпахані землі, посіви пшениці, ячменю і навіть рису. Про відносну осілість кимаків зазначені автори пишуть, посилаючись на існування добре укріплених «міст», де проживала аристократія, влаштовувалися базари і будувалися храми. Очевидно, в центральних областях Кимакського каганату відбувався звичайний для того часу процес осілости та переходу частини населення до землеробства і ремісничого виробництва [8].

Першим у списку тюркських племен назвав кимаків і кипчаків, що відокремилися від них, арабський географ ібн Хордадбек (друга половина IX ст.), який користувався при написанні своєї праці більш ранніми джерелами (можливо, навіть VII–VIII ст.). В одній із легенд подана рання історія

кимаків і кипчаків. У VII ст. кимаки кочували на землях, що були на північ від Алтаю – в Приїртишші і входили до складу Західнотюркського і частково Уйгурського каганатів. З розпадом останніх виокремилася ядро кимакського племінного союзу, про що існує така легенда. Після смерті хана залишилося два сини. Старший очолив плем'я, молодший – Шад почав йому заздрити, а потім, зробивши невдалий замах на життя старшого брата, взяв і з собою рабиню і втік до великої річки, де було багато дерев і численна дичина. Там вони зупинилися, зробили намет і поселилися, ходили на полювання, виготовляли одяг зі шкір соболів, білок і горностаїв. З часом до них прибули сім чоловіків з рідного племені: перший по імені Імі, другий – Імак, третій – Татар, четвертий – Байандур, п'ятий – Кипчак, шостий – Ланиказ, сьомий – Аджлад. Ці люди пасли табуни своїх господарів, а коли пасовище закінчилося, шукаючи трави, прийшли в ту сторону, де знаходився Шад. Побачивши їх, рабиня сказала: «їртиш», тобто зупиніться; звідси річка дістала назву Іртиш. Упізнавши рабиню, вони поставили там намети і залишилися на всю зиму. Коли наступила весна, пастухи послали одного чоловіка провідати своє плем'я, невдовзі він повернувся і повідомив, що вороги перебили багато людей, а решта сховалася в горах. Дізнавшись про Шада, рештки племені визнали його своїм господарем і поселилися біля Іртиша. Пройшов час і в цій місцевості утворилося сім племен по імені названих семи чоловік [9].

Подана легенда заслуговує на увагу, бо в ній спрощено і схематично викладена, як вважають дослідники, історія утворення кимакського союзу племен. Він утворився після розпаду Західнотюркського, а пізніше Уйгурського каганатів із семи згаданих раніше племен. В епоху середньовіччя саме такими шляхами відбувалося формування усіх степових кочових і напівкочових імперій.

Одне із племен імак (кимак) стало на чолі новоутвореного союзу, який пізніше називався Кимакським каганатом. Зазначене плем'я в іншій транскрипції звучить як «каї», що в перекладі з монгольської мови – «гадюка». Вважають, що саме після утворення цього степового об'єднання, яке складалося з семи племен, з'явилося в степу прислів'я: «у змії сім голів» [10].

Незважаючи на перехід до осілости певної частини населення Кимакського каганату, окремі етноси, що входили до нього в X ст., продовжували вести звичну для них форму існування – кочового тваринництва. Особливо прихильними до кочового способу життя були кипчакські орди. Для випасу табунів, які збільшувалися з кожним роком, необхідно було нове пасовище. Тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кимчакського кагана, закінчився. Багата аристократія захоплювала кочові маршрути і пасовища. Центральна влада в кінці X – на початку XI ст. вже не справлялася з основним завданням – наведенням порядку в країні. Кипчаки вирушили на Захід, грабуючи кочів'я значно слабших сусідів. На початку XI ст., як стверджують персидські автори, вони вже були біля кордону Хорезма, а в середині цього століття приаральські степи називалися кипчакськими.

Разом з кипчаками в поширенні на захід прийняли участь окремі орди кимаків (каї, куни) та інші племена, які входили до складу каганату. Це був період, коли шлях у донські і дніпровські степи відкрили печеніги, які пішли до візантійських кордонів, а гузи (тюрки), розбиті руськими князями, металися по степовому Правобережжю Дніпра. Перед кипчаками та очолюваними ними ордами відкрилися неосяжні пасовища, багаті мисливські угіддя, нові держави, з яких на випадок вдалого походу можна було взяти великий відкуп, рабів, награбувати здобич.

У дніпровсько-донських степах кипчакські та кимакські орди, знівелювавшись з іншими залишками кочувалих до них племен, утворили новий етнічний, спочатку вельми рихлий масив. Він формувався за тими ж законами, як і всі інші кочові етноси і народи древності та середньовіччя, як декілька століть тому формувалися тут у східноєвропейських просторах давні болгари, хозари, угорці. Суттєвою особливістю цього процесу було те, що етнос, який давав назву новому етнічному утворенню, зовсім не обов'язково був у ньому самим численним. Усе залежало від вдалої історичної ситуації, енергії воєначальників та інших чинників. Отже, на початку XI ст. могутнім об'єднаним центром стали кипчаки, навколо яких згуртувалися усі розрізнені і розкидані в степах

орди печенігів, гузів, а частково й залишки болгарського та аланського населення.

Нове етнічне утворення в Європі дістало назву – половці. Так називали їх на Русі, а слідом за ними – інші європейські народи: поляки, чехи, німці («плавці», «флавен»), угорці («палоч»), візантійці і болгари («кунами-кумани»). Ряд дослідників вважають, що в XI–XII ст. у південноруських степах склалися не один, а два родинно-близьких етносів: куманів і половців, що об'єднали навколо себе орди кипчаків. Кумани займали землі на захід від Дніпра, де вони значно частіше, ніж половці, зустрічалися з Візантією й іншими західними державами, у хроніках яких фігурували кумани, хоча не виключено, що в дійсності то були половці.

На схід від куманів у басейні середньої і нижньої течії Північного Донця і в Північному Приазов'ї розміщалися половецькі кочів'я. Конкретних фактів із життя донецько-приазовських кипчаків у перші десятиліття XI ст. нам невідомо. Сусідів у той час не хвилювали події, що відбувалися усередині степових формувань. Перші згадки про них з'являються тоді, коли вихід накопиченої енергії проявився в нападі на найближчих сусідів. Для половців таким сусідом стала Русь [11].

Згідно літописних джерел уперше половці з'явилися на кордоні з Київською Руссю в 1055 р. [12]. Освоєння нових земель на перших порах проходило без загострення відносин з сусідами, але вже в 1060–1061 рр. вони здійснюють перші розвідувальні напади. У 1060 р. Святослав Ярославич, князь Чернігівський, завдав першої поразки половцям на р.Снов. Наступного року кочівники здійснили більш підготовлений і успішний похід на Русь, залишивши про себе недобру згадку. Перші сутички на кордоні не сприяли усвідомленню всієї серйозності половецької загрози. У битві 1068 р. на річці Альта під Переяславом руські князі Ізяслав, Святослав і Всеволод (Київський, Чернігівський, Переяславський) – сини Ярослава Мудрого зазнали поразки.

Як зазначає П.Толочко, основну небезпеку для Русі в 60-х роках представляли лівобережні половці, але з 70-х років на південному кордоні з'явилися і правобережні половці, відомі в західних джерелах як кумани [13]. У 1071 р. половці напали на міста Ростовець і Неятин, розташовані в Західній

частині Поросся (річка Рось – права притока Дніпра). Наступний набіг відбувся в 1092 р., під час якого захоплені були міста Прилук і Посечен. У цьому ж році половці (по літопису кумани) уклали угоду і приймали участь у поході князя Василька Ростиславича «на ляхи» [14].

Втім історія свідчить, що першим руським князем, хто почав у воєнних цілях використовувати потенціал степняків, завжди готових до бою і пограбування, був Олег Святославич*, який у 1078 р. утік від Всеволода Ярославича в Тмутаракань і потім «приведе... поганые на Рускую землю» [15]. Полки Всеволода були розбиті, після чого Олег, якого в «Слові о полку Ігоревім» образно названо «Гориславичем», неодноразово приводив половців на Русь.

На початку XI ст. нових кочівників русичі називали половцями, незалежно від того, де розміщалися їх орди – на річці Буг чи Донець, але в XII ст. літописці називають половців ще і команамі, при цьому не зазначаючи яких – західних, східних чи усіх. Тому складається враження, що всі половці були команамі. Однак, у дійсності, на початку їх історії в східноєвропейських степах поділ був цілком реальним і помітним, хоча, звичайно, половці, команди (кумани, куни) і групи печенігів, гузів, болгар та інших етносів, що вливалися в їх орди, постійно перемішувалися один з одним, ходили в спільні походи, укладали мир і для сучасників нічим не відрізнялися.

Разом з тим джерела дають підстави стверджувати, що уже в 60-х рр. XI ст. закінчився період «визначення батьківщини» в шари-кипчаки (половці), які зайняли землі

* Олег Святославич (Гориславич) – четвертий син Святослава Ярославича, князь Волинський, Тмутараканський, Чернігівський, Муромський і Новгород-Сіверський. Друга його дружина – дочка половецького хана Осалука. У 1077 р. отримав від Всеволода Ярославича Володимир-Волинський. Ізяслав Ярославич вигнав його з Володимира і він утік до Тмутаракані (до брата Романа). Найняв половецьку орду, щоб разом з іншим князем – ізгоєм Борисом Вячеславичем відібрати Чернігів у Всеволода. У жовтні 1077 р. відбулася битва на Нежатиній ниві біля Чернігова. Ізяслав і Всеволод розбили Олега з Борисом. Ізяслав і Борис загинули. Олег втік до Тмутаракані. Всеволод вокняжився в Києві. У 1094 р. разом з половецькою ордою обложив Чернігів. Володимир Мономах віддав Чернігів і перебрався до Переяслава. Після 1097 р. став Новгород-Сіверським князем, де і закінчив свої дні.

по Донцю, нижньому Дону і Приазов'ю, а згодом, на початку 70-х рр. – у команів, що кочували в степах, раніше зайнятих західними ордами печенігів. Упорядкувавши свої внутрішні відносини, вони, як пише С.Плетньова, розпочали зовнішньополітичну діяльність з нападів на руські пограничні землі. Мали місце також укладання військових союзів. При цьому тільки з вини руських князів, здатних на політичні інтриги та авантюри, половці неодноразово обрушувалися і успішно грабували беззахисних, ворогуючих одне з одним руські князівства [16].

Взагалі 90-ті рр. XI ст. були характерні загостренням відносин з половцями. На цей час кочівники консолідувалися в могутні об'єднання – орди, яким виявилися тісними їх кордони кочів'я. Уособленням злих сил на Русі стали хани Боняк, якого в народі називали Шолудивим, і Тугоркан, прозваний у народному епосі Змієвич. Середньовічні автори називали їх надзвичайно войовничими. Після смерті Всеволода Ярославича (1093) і приходу на київський престол Святополка Ізяславича, половці зажадали підтвердити умови попереднього миру. Не проявивши політичної мудрості, Святополк (син Ізяслава Ярославича, 1050–1113) наказав замкнути половецьких послів у погребі, що було рівнозначно розриву мирних відносин і оголошенню війни.

Половці негайно обрушилися на Київську землю усією своєю могутністю. На р. Стугна біля міста Триполе князі зазнали поразки. Багато воїнів загинуло, а брат Володимира Мономаха* – Ростислав потонув при переправі. Масштаби половецького вторгнення цього разу були такими значними, що сприймалися народом як Божа кара за гріхи. 1094 р. половці, союзники Олега Святославича, дійшли до Чернігова і теж розпочали воювати і грабувати його околиці. Літописець зазначає, що Олег не тільки не організовував відсічі, а навіть

* Володимир Мономах – син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костантина IX Мономаха, народився в Переяславі, де княжив батько. У 1078 р. став Чернігівським князем, а в 1094 р. поступився князівством на користь двоюрідного брата Олега Святославича як сину старшого брата Всеволода і повернувся до Переяслава. З 1113 р., після смерті Святополка, і до 1125 р. – Київський князь. Пробув 16 р. Чернігівським, 19 р. – Переяславським і 12 р. Київським князем.

заохочував їх до цього: «Половце те начата воевати около Чернигова, Ольгове не возбраняюшу, бо бе сам повелел им воевати» [17]. Далі в літопису підкреслюється, що це вже третій раз наводив Олег половців на Русь.

У 1095 р. роковою помилкою князів Святополка і Володимира було вбивство половецьких ханів Ітларя і Китана, які прийшли до Переяслава просити миру, після чого розпочалися нові половецькі вторгнення на Русь. Напад здійснювався по всьому фронту південноруського прикордоння. Хан Куря і хан Тугоркан воювали в Переяславській землі, а хан Боняк здійснив напад на Київ і спалив його південні пригороди [18]. Перемога під Переяславом, де було вбито Тугоркана, не дала бажаних результатів. Без спільних зусиль усіх руських князівств перемогти половців було неможливо. Особливо лютував хан Боняк, який уклав угоду з донецькими половцями для спільного походу на Переяславську землю, і все свої довге життя мстив за смерть Тугоркана.

Лише на початку XII ст. переяславському князеві Володимиру Мономаху вдалося об'єднати зусилля руських князів для успішної боротьби з половцями. П'ять блискучих об'єднаних походів у степ (1103, 1105, 1107, 1111, 1116) привели до того, що Мономах «пив золотим шоломом Дон, загнаша окаянных за Дон, за Волгу, за Яік» [19]. Під час цих походів руські дружини оволоділи містами Шаруканем, Сугровом і Баліном. Звичайно, половці наносили відповідні удари по руських дружинах, але вони не давали бажаних результатів. В.Мономах широко використовував дипломатичні відносини, вів сепаратні переговори, вдавався до шлюбних союзів, про що з гордістю писав у своєму «Повчанні...».

Антиполовецька боротьба успішно продовжувалася і за часів правління синів Мономаха – Мстислава і Ярополка. У 1125 р. Ярополк на Сулі розгромив половців, які вторглися на Переяславщину. Немало прикрощів завдавав половцям і Мстислав. Услід за своїм батьком сини здійснювали переможні походи на лівобережних половців, сильно підриваючи їх могутність. Орда Сирчана, сина Шарукана, відкочувала від кордонів Русі на правобережжя Донця, а хан

Атрак повів свою орду з берегів середнього Донця в передкавказькі степи.

Нове протистояння співпало з другою стадією кочування половців, коли всі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала в межах визначеної території. З того часу на Русі були добре обізнані про становище в половецьких ордах [20].

Участь у нападах на Русь приймали половецькі хани Боняк, Тугоркан, Шарукан, Сугр, Ітмар, Кітан, Атрак, Куря. Не відзначалися агресивністю по відношенню до сусідів хани Осень і Бегубарс. Період поділу південноруських степів між окремими ордами, пов'язаний з формуванням двох половецьких угруповань: лівобережного на чолі з ханом Шаруканом та правобережного – з ханом Боняком. Вони були наслідком формування двох етносів – шари-кипчацького на Лівобережжі і кимакського на Правобережжі [21].

Завершення другого етапу в історії половців збіглося з початком політичної роздробленості Русі. В умовах загострення міжкнязівських відносин, суперництва за київський престол боротьба з половцями відійшла на другий план. Походи окремих дружин в степ не давали вирішальних перемог. Представники чернігівських Ольговичів, як і інші князі, більше дбали про те, як використати половців у боротьбі за Київ, ніж про забезпечення руських кордонів від їх вторгнення.

У середині XII ст. до боротьби за великокнязівський стіл включилися Ізяслав Мстиславич* , (Київський), Юрій Долгорукий* (Ростово-Суздальський), чернігівські князі, які

* Ізяслав Мстиславич князував у Києві (1146–1154), воював з Юрієм Долгоруким, якого підтримували Ольговичі, а також Володимирко галицький. Показав себе розумним політиком, талановитим полководцем і хоробрим воїном. Прагнув об'єднати під своєю владою Південно-Західну Русь. Остаточоно перемігши Ю.Долгорукого і приборкавши Ольговичів, він помер у Києві.

* Юрій Долгорукий – сьомий син Володимира Мономаха. Народився на поч. 90-х рр. XI ст. Прізвисько отримав за намагання захопити якнайбільше володінь для себе і своїх дітей. У 1108 р. одружився з дочкою половецького хана Аєпи, охоче залучав орди для боротьби з одноплемінниками. Батько закріпив за ним Ростово-Суздальську землю, де він княжив до 1155 р. Після смерті старшого брата Мстислава, що правив у Києві, почав претендувати на Київський престол. Кілька разів захоплював Київ, але його звідти вибивав Ізяслав, по смерті якого з 1154 р. Юрій став на Київський престол, а в 1157 р. помер після банкету у боярина Петрила. Похований у Києві.

активно використовували половецькі орди. У 1146 р. орда Єльтукова підтримала Ростислава Ярославича, якого витіснили з Рязані сини Юрія Долгорукого. У 1147 р. орда Таксобича підтримала чернігівських князів, а з орди Отперлюєвих і Таксобичів – Юрія Долгорукого, коли він місяць стояв біля старої Білої Вежі (Саркела), а з 1152 р. виступив походом на Київ проти Ізяслава Мстиславича і його брата Ростислава [22].

Умовою участі половців у міжкнязівській боротьбі було пограбування і розорення руських міст і сіл, про що свідчать літописні повідомлення: «Половцем же пришедшим в город (Чернігів – В.П.) много полона взяша..., а під Путивлем «много волости разориша» [23]. Політична роздробленість Київської Русі привела до того, що боротьба з половцями не входила в першочергові завдання князів, але декілька походів, ініційованих київським Ізяславом Мстиславичем, відбулося. Успішним був похід його сина у 1152 р., коли на річках Углі і Самарі половці зазнали поразки. Руські дружини захопили багаті пожитки і визволили полонених.

50-ті – 60-ті роки XII ст. характеризувалися посиленням тиску половців на Русь. З ними прийшлося зіткнутися навіть колишнім союзникам. Юрій Долгорукий, ставши київським князем, у 1155 р. змушений був відбивати половців з Поросся, де князував його син Василько. Незадоволені були й чернігівські князі, де під час князювання Ізяслава Давидовича в Києві, половці господарювали «як у себе вдома». Об'єднані дружини київських князів Ростислава Мстиславича і Мстислава Ізяславича здійснювали великі походи в степ, у глибинні райони половецького кочів'я.

Київський князь Ростислав у 1168 р. закликав 12 південноруських князів зі всіма своїми полками виступити на захист від половців знаменитого «шляху із варяг у греки». Мстислав Ізяславич у 1169 р. зібрав під свої знамена 14 князів, завдавши нищівної поразки половцям біля Чорного лісу і захопивши їх вежі на ріках Углі і Сніпороді, полонених, табуни коней і худоби, визволили з неволі багато християн [24].

У 70-х рр. XII ст. половці продовжували втогратися у межі Поросся, особливо багато зла заподіяв хан Кончак. Мечем і вогнем він пройшовся по руських поселеннях у 1178

році. Дещо поліпшилося становище на Русі під час князювання Святослава Всеволодовича* і Рюрика Ростиславича у 1180–1194 рр. Першу велику перемогу вони здобули під Києвом, на лівому березі Дніпра в 1180 р. Чудом уник полону хан Кончак, якому вдалося в останню мить разом зі своїм союзником новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем утекти в Городець, а потім - Чернігів. Два половецькі хани – Козел Сатанович і Елтута, брат Кончака, були вбиті, два сини Кончака разом з чотирма половецькими воєначальниками попали в полон.

Наступна битва з половцями відбулася на р. Орелі в 1183 р., де князі-соправителі Києва Святослав і Рюрик разом з переяславським Володимиром Глібовичем, розгромивши кочівників, взяли в полон хана Кобяка Карлиевича з двома синами, воєначальників Ізая Білюковича, Товлія з сином, його брата Бокмиша, Осалука, Барака, Тарха, Данила, Сдвака Кулобичкого, Корязя Колотановича, Тарсука та інших [25].

Успішна боротьба з половцями у 80-х рр. була затьмарена поразкою Ігоря Святославича в 1185 р. на річці Каяла. Зібравшись наспіх і не повідомивши київського князя Святослава Всеволодовича, він виступив у степ, де згодом був розбитий і полонений [26]. Дослідники вважають, що в добре організованій системі оборони Русі, створеній Святославом і Рюриком, після поразки Ігоря утворився прорив, в який негайно ринулися донецькі половці. Чернігівська земля перетворилася на арену розбою і пограбувань. Київським князям Святославу і Рюрику вдалося стабілізувати ситуацію лише станом на 1190 рік.

Останнє десятиріччя XII ст. пройшло у взаємних сутичках, які не переростали у великі битви. Половці не проривалися далі Поросся, а походи в степ здійснювалися силами чорних клобуків і південноруських дружин. Час об'єднаних походів руських князів на половців і великих облавних нападів останніх на Русь відійшов у минуле.

* Святослав Всеволодович – князь Туровський, Волинський, Новгород-Сіверський, Чернігівський і Київський. Син Всеволода Ольговича. Як великий князь Київський очолював походи на половців, але непослідовність його політики і намагання ухилитися від боротьби з кочівниками призвели до активізації половецьких нападів на Русь з 1180-х рр. Помер у Києві.

Початок XIII ст. характеризується тенденцією до примирення сторін. Як вважає П.Толочко, це пояснюється смертю грізного Кончака та приходом на ханський трон його сина Юрія, який не був прихильником русько-половецької ворожнечі. До того ж, судячи по імені, він був християнином [27]. Головною дійовою особою половецької історії першої половини XIII ст. був хан Котян. Він очолював декілька орд, які входили до західної вітки половців [28]. Хан Котян запросив південноруських князів прийняти участь у битві з монголо-татарами в 1223 р. на річці Калка. Як тесть Мстислава Мстиславича Удатного*, він підтримував свого зятя за те, що той, у відповідності з установленою практикою, дозволяв половцям грабувати Галицьку землю.

На запрошення західноруських князів половці в 1205, 1219, 1226, 1228 рр. приймали участь у міжусобній боротьбі. У 1228 р. хан Котян надавав допомогу Київському князю Володимирі Рюриковичу, яка мало чим відрізнялася від набігу [29]. У 1234 р. хан Котян розорив Поросся та околиці Києва.

Д.Расовський писав: «Уже з давніх пір і руським, і західноєвропейським історикам багато клопоту завдавали половці тим, що в руських, арабських, армянських, візантійських, мадярських і німецьких джерелах вони згадуються під різними іменами: у руських – половці, в арабів і взагалі в мусульманській писемності – кипчаки, кафчаки, в армян – хардак, у візантійців – кумани, у маляр – куни, кумани, у німців – фалони, фальви або, як і в останніх західноєвропейських джерелах, комани, кумани. Поляки і чехи знають половців і в руському найменуванні – плавці, плауші (без звичного руського повноголосся) і в загальнолатинському – комани» [30].

Є.Скржинська вважає, що задовільне пояснення суґубо руського слова «половці» можуть дати тільки давньоруські джерела, літописи. Слово «половці» – не самоназва і взагалі не етнічна назва тюркського кочового народу в буквальному

* Удатний (Удачливий) Мстислав Мстиславич – (до 1176–1228), син Мстислава Хороброго, князь новгородський і галицький. Одружився з дочкою хана Котяна, тесть Данила Романовича, знаменитий воїн, але був слабким і несамостійним.

значенні даного поняття. Про це пише давньоруське джерело: «Кумани, рекше Половці». Вірогідно, самі половці називали себе куманами. Так, в Іпатіївському, Хлебніківському, Погодинському і Радзивілівському списках «Повісті временних літ» половці називаються куманами, але тим не менш руські книжники користувалися терміном «половці» [31].

Аналіз літописів про вторгнення половців у межі Русі показує, що найчастіше вони діяли на Лівобережжі Дніпра. Праву сторону Дніпра літописець називає руською. Тому є всі підстави вважати, пише Є.Скржинська, що слово «половці» родилося на Дніпрі, на правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися страшні кочівники. Люди інших земель навряд чи могли зв'язувати слово «половці» з поняттям «пол», або «он-пол». Термін «половці» з'явився рано і скоро перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»). Можливо, в подальшому його стали пов'язувати з більш зрозумілим «половий» [32].

Зазвичай половців зображають жовтолицими, чорноволосими, скуластими і косоокими – типовими монголоїдами. Такими вони постають нам у наукових статтях, популярних і художніх творах, на книжкових ілюстраціях, на сценах і на екрані. В дійсності – це помилка, вважає А.Нікітін, вже тому, що половці – тюрки, тобто європеїди. Більше того, коли археологам все ж вдавалося при розкопках степових могил з максимальною достовірністю встановити половецьку приналежність поховання, антропологи відновлювали вигляд людей так званого середземноморського типу: – з високим лобом, тонким, з горбинкою носом, нормальними скулами та енергійним підбородком. Можна стверджувати, що це класичний тип населення Південної Європи, яким ми знаємо його на мармурних портретах імператорського Риму, населенню Балкан і Подунав'я, а ще краще – по похованнях епохи бронзи Східної Європи на всіх неоглядних просторах євразійських степів від Дунаю до Прибайкалля [33].

Нічого дивного в цьому немає. Половці належали до тюркомовної сім'ї народів, а древні тюрки завжди славилися красою. Самі половці називали себе «куманами», або «кунами», – словами, які тюркологи відносять до давньотюркського «кум» – «лебідь»: «білі», «білокрилі», «лебеді». Такий переклад веде нас до тієї назви, під якою ці

кочівники увійшли в історію своїх східноєвропейських сусідів. Німецьке слово «фальби», угорське «палоць», польське і чеське «плавци», вірменське «хардеш» і руське «половці» означають один і той же кольоровий відтінок – «солом'яно-жовтий», «золотистий», «білявий» – який визначає колір не шкіри, а волосся куманів. Пігментація куманів пов'язана з певним кольором очей. На відміну від решти тюрків, чорнявих і карооких, білошкірі половці поставали в золотистому німбі волосся над блакитними очима, вражаючи чорнявих і смуглих грузин, болгар і придніпровських слов'ян. Китайські хроніки прямо називають половців «людьми з білявим волоссям і блакитними очима» [34].

Така характеристика «кольорової гами» половців, викликаючи подив сучасників, виявилася для істориків свого роду «генеалогічним атестатом», допомагаючи зв'язати їх походження з загадковими дінлінами китайських хронік («білою расою Центральної Азії»). Інакше кажучи, в часовому океані половці постають як нащадки стародавніх індоєвропейців або індоіранців – «арійців», витіснених із Азії експансією монголоїдних народів. «Отуречені» дінліни втратили свою давню батьківщину, поміняли мову і після того загальнотюркський потік виніс на чорноморські береги залишки колись сильного і багаточисленого, але вже вимираючого і розмитого серед інших золотоволосого народу [35].

Під стать вигляду і психологічна характеристика половців, яку ми зустрічаємо в різних авторів. Єгипетський історик XIV ст. Аль-Омарі з гордовитістю аристократа арабського світу писав про простоту вдачі половців, але мова його зразу міняється, як тільки він торкається їх внутрішніх і зовнішніх якостей: «Тюрки ці – один із кращих родів тюркських по своїй добросовісності, хоробрості, чесності, удосконаленню своєї фігури і благородству характеру». Подібну характеристику в XV ст. дав іспанець Педро Тафкар рабам-половцям. Відзначаючи їх природну чесність і вірність, він підкреслював, що «жоден з них не зрадить свого господаря» [36].

З часу монголо-татарської навали половці втратили свою історію. Половецьку аристократію вивезли в монголо-татарські ставки, воїни влилися у військо монгольських воєначальників, основна маса населення поступово асимілювалася в монголо-татарському етносі, додавши йому кипчакські риси.

Отже, у літописах згадуються біля двох десятків колективних походів (з 1103 по 1193 рр.), з яких чотири останні співпадають у часі з виходом половців на Нижній Дунай на допомогу болгарам, що воювали проти Візантії. Саме в той час «русские удальцы» захопили їх табуни і залишені без охорони вежі [37]. Кожен такий похід викликав відповідні дії половців. Всього половецьких нападів на Русь дослідники нараховують 26, з яких 10 виявилися спровокованими. Вони були на підтримку родичів, помстою за зрадницьки вбитих ханів, відповідями на руські «облави». Інші 12 походів (з 1105 по 1194 рр.) були спрямовані виключно проти торків і берендеїв, які проживали в басейні річки Рось у межах Київської землі [38]. Їх грабіжницький характер, вважає А.Нікітін, не викликає сумніву. Щодо подій 1056 р., то Всеволод Ярославич зустрівся з половцями після того, як розбив торків біля Воїня. Торки ворогували з половцями і, розбивши їх, руський князь виступив як союзник половців, але несподівано ситуація помінялася, бо торки попросили захисту в київського князя і були розселені на Русі, утворивши лінію оборони. З цього часу для київських князів торки стали стражами південних кордонів і надійними союзниками в боротьбі з половцями, тоді як для половців вони залишалися біглими рабами, яких потрібно було повернути і покарати. На протязі сотні років половці постійно зверталися до київських князів з проханням віддати їх торків і отримували відмову. В цьому, на думку А.Нікітіна, і полягала суть конфлікту, тому що за торків заступалися київські князі, а чернігівські – незмінно проводили провізантійську, антиполовецьку політику [39].

Аналіз взаємовідносин половців з київськими князями свідчить, що тільки в трьох походах: 1061 р. – коли відбулася перша сутичка руських з половцями; 1068 р. – коли об'єднані сили руських князів Ізяслава, Всеволода і Святослава – були розбиті Шаруканом, після чого сам Шарукан попав у полон до Святослава під Черніговом; і 1071 р. – причини і обставини якої не зовсім зрозумілі дослідникам.

Після 1068 р. між Святославом Ярославичем і Шаруканом був укладений договір, скріплений першим русько-половецьким шлюбом. Є підстави вважати, що Святослав одружив тоді свого сина Олега, родоначальника «ольговичів», на дочці Шарукана, сестрі Атрака. З того часу і упродовж всього наступного часу чернігівські князі і донські половці, очолювані

Шаруканідами, зміцнювали дружні і родинні зв'язки, проводили політику «зростання» Русі зі Степом. Окремі історики стверджують, що то була єдино вірна політика дотримання національних інтересів народів, бо Русь іспокон віку була відкрита Степу і Сходу – як для притоку свіжих сил, так і для розвитку торгівлі і поширення свого політичного і культурного впливу на Степ. До того ж союз з половцями-несторіанами для Русі був єдиним гарантом національної незалежності від мусульманської експансії зі Сходу і від колоніальної політики Візантії з Півдня.

Для Константинополя половці були не тільки ідеологічними і політичними противниками. Стримувати кочівників, відвертати сили належало київським князям, потомкам Всеволода Ярославича, «Мономашичам», пов'язаним родством з імператорським домом і керованими греками-митрополитами.

І останнє. Висунутий рядом істориків лозунг «половецької небезпеки», м'яко кажучи, не завжди відповідає дійсності. Половцям не потрібні були ні руські, ні візантійські міста. Куди б вони не йшли, де б не воювали, вони незмінно поверталися в рідний степ, перериваючи навіть воєнні дії, коли наступала пора літніх кочівок. А.Нікітін наводить у своєму дослідженні слова одного з глибоких знавців історії половців Д.А.Расовського, який писав, що: «З силами значно більшими в числі за своїх союзників, русичів, половці не раз вступали в Київ, однак вони ніколи не намагалися використати своє переважне становище, щоб створити там свою державу... З Кавказу, із-за Балканських гір, із Києва і ще більш далекого Володимира-на-Клязьмі половці незмінно поверталися в причорноморські степи і в цьому відношенні слова, що увійшли в епос, одного з видатних половецьких ханів Атрака про те, що «краще на своїй землі лягти кістьми, ніж на чужині славним бути» можуть служити епіграфом до всієї двохсотвікової історії половців» [40].

Таким чином, цілісної картини походження й життя половців нікому з дослідників не вдалося скласти. Усі вони задовольнялися розглядом лише окремих фрагментів, які створюють її мозаїку. Втім, якщо зібрати навіть усе, що залишилося, то й тоді перед нами будуть лише окремі, дуже невеликі фрагменти загального яскравого пано.

Розділ II

ПОЛІТИЧНИЙ ТА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ

Спілкування з розвинутими феодальними державами, що оточували Половецький степ (і його східну частину – Дешт-і-Кипчак) зі всіх сторін сприяло швидкому переходу половців до класового суспільства. У другій половині XII ст. у степу кочували вже не аморфні родоплеменні об'єднання, здатні на будь-які воєнні авантюри, а очолювані феодальними володарями орди. Вони об'єднували міцні осередки – айли (коши), які були зацікавлені в різносторонніх відносинах і зв'язках з сусідами, а найбільше – з Руссю. То був період, коли розпочався новий етап історії половців у східноєвропейських степах. Він характеризувався ростом самих різносторонніх зв'язків з південними руськими князівствами, утворенням у степу міцних об'єднаних орд, а також відділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси з західними державами (Угорщиною і Болгарією).

Структура політичного устрою у половців була запозичена від попередніх кочових народів і в першу чергу від печенігів, у яких табірна стадія кочування характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами – воєнною демократією [41]. З часом спорудження святилищ предків стало свідченням переходу кочівників від стадії нашістья до другої стадії кочування, для якої, як відомо, характерна перш за все певна стабілізація і упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовищ і літовок.

С.Плетньова вважає, що донецько-приазовські шари-кипчаки з'явилися на нові кочів'я десь у 20-х рр. XI ст., але про цей період кочування, становлення і формування як відповідного суспільства письмові джерела сусідніх країн нічого не повідомляють: сучасників не хвилювали події, що там відбувалися, аж поки вони не стали нападати на найближчих сусідів [42].

Орди

Половецькі орди – це великі стоянки кочівників, об'єднання декількох племен. У тюркомовних народів так називали воєнно-адміністративні організації.

Консолідація розрізаних половецьких орд відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та в Приазов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Вважається, що зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, характерних високоякісними травами, де вони зупинялися на літні місяці у стойбищах-літовниках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [43].

Кожну орду, а також дрібніші її підрозділи – курені (об'єднання декількох, в основному патріархальних, поріднених сімей), в літописах називають родом. У кожну орду входили курені, які могли належати декільком етносам: від болгар до кипчаків і кимаків, хоча їх усіх разом називали половцями. Літописці в кінці XI ст. серед половців чітко виділяють «князів». До імен окремих із них вони прибавляють степовий еквівалент цього руського титулу – «кан» – хан: Тугоркан, Шарукан. Ханами були глави орд, однак слід пам'ятати, що одночасно, кожний хан був і главою куреня, бо цього вимагала сама структура половецького суспільства і його економіка: хан кочував у межах прийнятого в степах суспільно-економічного поділу. Імена окремих глав куренів закінчувалися словами «опа», «оба», «епа», які походили від кореня давньотюркського слова, що означає «житло», «становище».

У літописах мова йде про масу половецьких воїнів (рядових учасників набігів), а також ще про дві соціальні категорії, що знаходилися на самих нижчих ступенях кочового суспільства: «челядь» і «колодники».

Челядь – рядові, бідні, але вільні члени куренів; колодники – військовополонені (домашні раби), послугами яких користувалися кочівники євразійських степів до XIX ст. Організація набігів на Русь і більш далекі походи на Візантію і Болгарію вимагали постійних воєнних союзів ханів окремих орд між собою. Прагнення примножити свій військовий потенціал привело до утворення союзів орд – перших великих степових об'єднань. Вони фактично не мали ніяких державних

установ, але хан, обраний на з'їзді аристократії таких об'єднань, мав необмежену владу.

Перші повідомлення про половецькі орди Боняка і Тугаркана XI ст. ми знаходимо у творах візантійської царівни Анни Комніної про життя і справи свого батька – імператора Олексія Комніна. Коли в 90-х рр. Візантійська імперія захиталася під ударами печенізьких орд, які відступили раніше на Балкани під натиском половців, Комнін звернувся за допомогою до половців. З царською розкішшю прийняв він половецьких воєначальників Боняка і Тугаркана, засипавши їх подарунками, намагаючись усіма силами завітрити ханів у своїй благодарності і закріпити союзні відносини. Битва закінчилася цілковитим розгромом печенігів, а після бою візантійці перебили 30 тис. полонених (в основному жінок і дітей). Половці, налякані дикою жорстокістю цієї ночі, кинули своїх союзників, поспішно відступили до Дунаю, де були розбиті угорськими військами короля Ласло, і пішли в придніпровські степи, що стали для них уже рідними.

У 1093 р. помер князь Всеволод, який успішно відбивав від руських кордонів половецькі напади. Дізнавшись про смерть вороже налаштованого проти них князя, половці, зібравшись у черговий грабіжницький похід, вирішили укласти мир з Руссю і направили в Київ до великого князя Святополка Ізяславича послів, а той посадив їх у в'язницю. У відповідь половці пограбували Поросся, особливо головне місто прикордонної області – Торчеськ. Святополк почав збирати своє військо і звернувся за допомогою до двоюрідних братів. Володимир Мономах, який княжив тоді в Чернігові, намагався відмовити Святополка і Ростислава від битви з половцями у зв'язку з тим, що навіть спільних сил братів було замало для відкритої битви з половцями, але Святополк наполягав. Половці зі всією силою накинулися на руські полки, а коли дружина Святополка була розбита, вони вдарили по війську двох остальных князів і буквально зім'яли їх. Руські війська почали переправлятися через повноводну річку Стугну (навесні), де Ростислав потонув. Святополк був поставлений перед необхідністю укласти мир з половцями в 1094 р., про що мова йде в літопису і згадується ім'я Тугаркана – найближчого соратника Боняка. Очевидно, що на той час

обидва хани об'єднували під своєю владою декілька західних орд [44].

Після походу на Русь половці розпочали війну з Візантією, яку грабували, інтригували і нищили до весни 1095 р., поки у них дома не трапилася біда: два половецькі «володарі» Ітлар і Кітан прийшли в Переяслав до Володимира Всеволодовича для укладення миру і були вбиті за наказом князя ще до переговорів. Спочатку Володимир схилився до миру, а потім передумав. Повернувшись з далекого походу, Боняк і Тугоркан вирішили помститися русичам. Вони дотла розорили і спалили Юр'їв, пройшли з вогнем і мечем Поросся, не взяли Києва, але пограбували його околиці, спалили князівський двір в Берестові і розорили окраїни Переяслава. Невдовзі Тугоркан підійшов до Переяслава і сім тижнів тримав його в облозі. Володимир і Святополк підійшли до міста з боку Дніпра. Відбулася битва, в якій удруге за два роки русичі перемогли, а Тугоркана, його сина та інших ханів було вбито. Святополк, незважаючи на політичну ворожнечу, знайшов на полі січі свого тестя і поховав його поблизу Берестова. Так закінчився для цього половецького хана сепаратний напад на руське князівство. Боняк у відповідь на смерть свого соратника напав на Київ, пограбував і спалив Видубицький і Печерський монастирі, розрушив багато церков. Після цього «шолудивий хижак» Боняк, якого так часто називали літописці, неодноразово своїми ордами загрожував кордонам Русі. «Де ж знаходилися його орди», – запитує С.Плетньова і сама відповідає так: «Джерела не дають можливості точно визначити їх місцезнаходження. Можна тільки припустити, що половці, які ходили у Візантію, кочували в районах ближче до Балкан, ніж донецько-приазовські кочів'я. Отже, це були, як уже говорилося, кочів'я куманів – західної половецької гілки» [45]. У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що Боняк у кінці XI ст. направляв свої удари на правобережну лінію оборони русичів – Поросся і далі – на Київ. Отже, від Дніпра до Буга і Дністра тягнулися землі орд, які визнавали принаймні військову владу Боняка.

Стосовно орд Тугоркана навіть цього сказати не можна – прямих доказів, де вони кочували, не збереглося. Єдиним літописним свідченням є похід Тугоркана, позначений 1095

р., коли він підійшов до Переяслава, тобто на лівобережні руські землі. Ця подія вважається непрямим підтвердженням того, що Тугоркан кочував у Лівобережжі.

Після смерті Тугоркана Боняк на початку XII ст. нападав не тільки на Поросся, але й Посульські землі (Лубни, Ромни, Вирь), укладав договори з донецькими половцями. Упродовж свого життя вороже відношення Боняка до Русі було таким сильним, що він майже не приймав участі в міжусобних війнах руських князів, хоча вони завжди були вигідні кочівникам.

Боротьба руських князів з половцями з кожним роком ставала все жорстокішою. Справа в тому, з одного боку, що внутрішні економічні зміни, упорядкування міст кочів'я, поява постійних поселень зміцнювали сили половців, а з другого – вони ставали доступнішими для своїх сусідів – ворогів. Кожний хан, навіть кожен «кошовий» мав певну територію, на якій його можна було настигнути, вежі і скотину пограбувати, забрати в полон жінок і дітей, тобто відповісти половцям таким сильним ударом, якими важкими і болісними були їхні набіги і грабежі на землях русичів.

Об'єднання східних (донецько-приморських) орд очолював хан *Шарукан*. Він не приймав участі в бурній діяльності західних сородичів (куманів). Хани східних орд були в основному зайняті урегулюванням внутрішнього життя на власній території. На правих притоках Донця (Тор, Сухий Торець) оселилася орда, очолювана сином Шарукана *Сирганом*. Брат Сиргана *Атрак* (Отрок) пішов з берегів середнього Донця в південні області. У 1117 р. біля Білої Вежі він розбив об'єднані сили печенігів і торків, і з 1118 р. поселився в прикавказьких степах. Звідти на запрошення грузинського царя Давида Строїтеля, згідно грузинського літопису, Атрак на чолі 40 тисяч половців, у т.ч. з 5 тисячним озброєним загоном, переселився в Грузію. Мудрий політик – Давид розселив їх по кордону і використовував у боротьбі як із зовнішніми ворогами – сельджуками, так і внутрішніми – грузинськими феодалами, які домагалися самостійності. Після смерті Володимира Мономаха, про що повідомив брата Сирган, Атрак знову повернувся до берегів Донця.

Літопис 1146 р. повідомляє про орду *Ельтукова*, до якої втік Ростислав Ярославич з Рязані від синів Юрія

Долгорукого Андрія і Ростислава. С.Плетньова вважає, що то була найближча від Рязанського князівства орда, яка розміщала між Доном і Хопром [46].

У 1147 р. у черговій князівській міжусобиці приймала участь орда *Токсобичів*, яка підтримувала Юрія Долгорукого, котра теж мешкала в межиріччі Донця і Дону. Дослідники визначеної проблеми вважають, що в тому ж регіоні знаходилася, дещо на південний схід, ще одна орда – *Оперлюєва*.

У літописах XII ст. неодноразово згадується орда *Бургевичів*, яка займала територію по р. Вовчий – притоці Самари (лівій притоці Дніпра). Назва орди походить від тюркського *bori* – вовк (бургевичі - вовки). Вважається, що хан Боняк і його орда називали своїм тотемом (спільним предком) вовка-покровителя, до якого вони зверталися перед кожною битвою, з'ясовуючи її наслідки.

На захід від Придніпровських земель, крім орди «диких половців», у районі басейну Буга локалізувалася велика *куманська орда*. Літописець зазначає, що в 1159 р. придністровський князь Іван Берладник ходив на «подунайські землі», взяв там «товаров много» [47]. Перша половина XII ст. для половецького суспільства була характерна поділом на розрізнені самостійні орди. Кожна орда мала певну територію кочування. На чолі орди стояв правлячий рід – курінь, у якому виділялася сім'я (аїл, кіш) головного хана. Найбільшим впливом і владою, як правило, в степу користувався найсильніший і діяльний у військовій справі хан – військовий предводитель. Однак у першій половині XII ст. у половців не було видатних ханів-воїтелів, яких би згадували літописці. Так, з 20-х по 1160 рр. у літописах фігурують всього три половецькі хани: Селук (1128), Боняк (1140) і Башкорд (1159). Розповідь про Сирчана і Атрака з'являється в літопису за 1201 р. [48].

У другій половині XII ст. історія половців характеризується ростом різносторонніх зв'язків з південно-руськими князівствами, утворенням у степу сильних об'єднаних орд та виділенням східних половців (шарикпчаків) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси з західними країнами (Угорщиною і Болгарією).

Дослідження показують, що встановити місцеперебування степових угруповань, як правило, дуже важко. С.Плетньова фіксувала кінцеві пункти на руських кордонах, на які обрушувалися половецькі удари, а також імена князів, з якими стикалися кочівники. Якщо напад здійснювався на Чернігівське князівство, то вважалося, що робили це найближчі до кордонів донські половці. Коли ж від половців страждали Переяслав, міста Поросся чи Київ, а захищали їх київські, переяславські чи пороські князі з чорними клобуками, то можна з більшою чи меншою впевненістю говорити про орди придніпровських чи навіть буго-дністровських половців.

«Чорні клобуки»

Упродовж XI–XII ст. в історії печенігів, торків і половців спостерігалися випадки відкочівки певних племен на територію осілих держав. У межах цих держав такі групи кочівників перетворювалися у васальні зағони, які виконували звичайні функції сторожових військ. Велика група печенігів і торків, розбитих половцями, оселилася в Київській Русі, поблизу таких міст, як Київ, Чернігів та ін. У XII ст. вони стали називатися «чорні клобуки». На відміну від половців, у чорних клобуків місце хана в політичному устрої займав руський князь, який отримував уділ в Пороссі. Таке становище вело до остаточного включення чорних клобуків у систему феодальної держави Київської Русі і значно прискорило в них процеси феодалізації.

З джерел відомо про існування у чорних клобуків «чаді» – великої патріархальної сім'ї. В цьому вбачається схожість з половецьким суспільним ладом. У чорних клобуків була родова аристократія, яку літописці називали «кращі мужі». Окремі племена чорних клобуків мали своїх ханів, васалів руського князя. Літописи називають їх князями. Між такими князями спалахували феодальні війни. Подібно половцям, чорні клобуки, незважаючи на процес майнової диференціації, зберігали риси родоплемінного поділу. До 1140 р. у Пороссі існувало три племінні групи: торків, берендеїв і печенігів. Після об'єднання цих груп у союз чорних клобуків поділ на племена не зник. Кожне плем'я зберегло своє ім'я і певну самостійність, виступаючи як окрема військова одиниця [49].

Суспільні відносини

На другій стадії кочування для половців стали характерні багаточисленні напади на сусідів і далекі походи, які приносили в степ великі багатства, але зазвичай вони попадали в руки керівників походу – аристократів, а рядові воїни обмежувалися нечисленними статками. При невдалому поході, смерті глави сім'ї, падіжу худоби, вреспті, набігу руських воїнів, грабіжницьких нападів кочівників один на одного рядове населення степу розорялося повністю і попадало в залежність від багатіїв. Різкий економічний поділ суспільства, вважає С.Плетньова, неминуче приводив до перетворення родової аристократії у феодальну знать. Кочування родовими куренями було замінене аїльним, тобто сімейним. Аїлі багатіїв були інколи такими ж великими, як і раніші курені, але складався аїл не більше, ніж з однієї сім'ї, в яку входило два-три покоління і багаточисленна «обслуга», – бідні родичі, розорені одноплемінники і військовополонені – домашні раби.

У літописах такі великі сім'ї іменувалися чадами, а самі кочівники визначали їх словом «кош» – «коч» (кочів'я). С.Плетньова вважає, що від цього терміну попала в руський літопис і фольклор «казкова» назва «кощей» (ворог руського богатиря). У XII ст. аїл – «кош» став осередком половецького суспільства. Осередки не були рівновеликі, а глави їх не були рівноправні. В залежності від економічних причин усі вони стояли на різних ступенях ієрархічної градації. Одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан. (У похованнях воїнів XII – початку XIII ст. вчені знаходять немало кованих чи клепаних з мідних полос казанків чисто символічного значення, бо практично використовувати їх було неможливо).

У першій половині XII ст. степами проїздив єврейський купець Петахья, який у своїх «Записках» підкреслював про половців, що кумани не мають спільних володінь, а тільки князів і благородні прізвища. Як бачимо, він написав теж саме, що й руські літописці, розділивши всіх степових аристократів на дві соціальні групи. Вважають, що в першій половині XII ст., коли половецькі об'єднання були сильно «пошарпані» руськими походами в степ, соціальні градації у половців дещо стерлися і не так впадали у вічі

«стороннім спостерігачам». Для аналізу половецької ієрархії дещо пізнішого часу важливо використати таке джерело, як Половецький словник. У ньому титул «хана» відповідає латинською мовою - «імператор», а в персидській – «шах». Наступним за ханом, відповідно Словнику, титул - «султан». Титул «бей» – нижчий у половецькій ієрархії. В літописах називали їх «меншими князями», «княжичами», тобто дітьми ханів, султанів і беків, які не стали ще главами власних аїлів. На нижчій ступенці половецької ієрархії стояли глави невеликих кошів – «кощеї» (рядові воїни) і прості пастухи, які не були «кощеями», тому що для цього потрібно було мати кіш – достатню для кочування кількість худоби і пасовище. Пастухи, як правило, попадали в економічну залежність від багатіїв-аристократів, які давали їм худобу «на випас», з умовою виплати половини приплоду (феодалний степовий закон). Нерідко кошові, розорившись, попадали в такий залежний стан. Вихідці з цього соціального стану ставали ремісниками і навіть займалися землеробством, розпахували невеликі ділянки землі біля зимових стойбищ. Невиконання пастухами зобов'язань приводило до того, що вони переходили в число «челяді» у великій сім'ї – коші. До челяді належали і «чаги» – жінки-служанки. І на самому низу стояли «колодники» – взяті в полон руські або інші домашні раби. Чаги з дітьми та інша челядь, попадаючи в полон, фактично залишалися на Русі до кінця життя, вливаючись в число руської челяді як наймички, няньки і т.п.

Основою суспільної організації половців у кінці XI–XII ст. був патріархальний рід. Про половецькі роди неодноразово згадується в руських джерелах. Так, під 1172 р. названий Кончак «з родом своїм», а в «Житті чорноризця Нікона» говориться про половецького, який «хрестився і був чернець з родом своїм». Роди були об'єднані в племена, які дослідники часто називають «ордами». Цей спеціальний термін у Половецькому словнику перекладається словом «курія». Найменування половецьких груп в руських літописах: Токсобичі, Улашевичі, Оперлюевичі, Читєєвичі, Єлтуковичі, Бургевичі (Вобургевичі) і т.д., а також імена половецьких угруповань в арабських авторів ан-Нувайрі, ібн-Хакбуна є назвами половецьких орд. Ан-Нувайрі – це угруповання перекладає терміном «плем'я».

Суспільний лад половців кінця XI – поч. XII ст. мало чим відрізнявся від соціальної структури печенізького населення. Головним, що їх зближувало, – це наявність чітко вираженого і сталого родоплемінного поділу суспільства. Соціальна майнова диференціація в кочовому стані добре ілюструється археологічними джерелами. Виділяються багаті поховання з золотими речами, що становлять біля 18%. Літописи свідчать про існування у половців рабів, челяді та інших категорій людей нижчих верств населення. Усі вони входили в основний осередок кочової спільноти – велику патріархальну сім'ю. Така сім'я часто іменувалася родом. Глави сімей – вільні половці іменувалися руськими літописами «кращі мужі», «господичі». Наступний ряд займали «князі», «ліпші князі» (очевидно, хани і беки – В.П.).

В «Сказании о пленном половчанине» є свідчення про з'їзди половецьких князів. У цьому ж джерелі є інформація про значну індивідуалізацію господарства окремих аристократичних сімей, відособлення його від роду і племені. Так, ні рід, ні плем'я не присилали викуп за полоненого багатого половчанина. Майно його на тривалий час зберігалось відокремленим від родового надбання.

Союзи племен в історії домонгольського половецького степу ні разу не охоплювали все половецьке населення. Могутні хани Боняк і Тугоркан мали владу головним чином на західних половецьких землях. Хан Шарукан розпоряджався в донецьких степах. Найбільш послідовну об'єднувчу політику проводив хан Кончак – потомок Шарукана Старого. Г.Федоров-Давидов вважає, що Кончаку вдалося створити порівняно сильне об'єднання частини половців у рамках кочового державного утворення і передати владу над цим об'єднанням у руки свого сина Юрія, але воно не мало ні управлінського апарату, ні податкової системи і було при всій своїй значимості лише зародком держави [50].

В окремі періоди XII і початку XIII ст. поряд з напівдержавними об'єднаннями половців сучасники відзначали наявність племен без сильної ханської влади. Літописи повідомляють про аристократичні ради, з'їзди родової і племінної верхівки, подібні аристократичним радам печенігів. Характерною рисою ранньофеодальних державних

об'єднань у кочівників став звичай, згідно якому ханська влада зі схвалення племінної аристократії передавалася не сину, а племіннику або брату. В умовах переходу від воєнної демократії до класового ладу і ранньофеодальної держави окремі роди захоплювали владу і утримували її. Разом з тим сила родових традицій примушує розглядати державну владу саме як родовий здобуток і не дозволяє закріпитися на престолі окремих сім'ї чи династії всередині цього роду.

У Половецькому степу влада була роздібнена між декількома родами. В кінці XI–XIII ст. виділялися аристократичні роди Тугоркана, вбитого в 1096 р., і Боняка – предводителя дніпровських половців. До роду Боняка відносилися князі Таз (вбитий у 1107 р.), і Севенч, син Боняка (вбитий в 1151 р.). Серед донецьких половців виділявся рід Шарукана Старого (згадується в літописах з 1068 по 1107 рр.). До цього роду належали його сини Атрак, який утік у Грузію від Мономаха, і Сарчан, брат Шарукана – Сугр (1107 р.), сини Атрака Кончак (згадується з 1172 по 1203 р. як глава донецьких половців) і Елтут, а також син Кончака Юрій, учасник битви на р.Калка (згадується з 1205 по 1223 рік).

Втім, крім щойно зазначених представників правлячих половецьких родів у кінці XI – поч. XIII ст. проходить ціла низка «князів» і «ліпших князів» половецьких зі своїми дружинами і челяддю. Цю категорію Г.Федоров-Давидов називає класом феодалів, який тільки зароджувався. Серед них у літописах згадуються Болуш (1054 р.), Ісках (1061 р.), Ілтар (1095 р.), Китян (1095 р.), Куря (1096 р.), Сакзь (1086 р.), Овчин (1086 р.), Азгулай (1086 р.), Балкатгін (1086 р.), Тугоркан (1096 р.) Саук і Белкатгін (1078 р.) та інші [51]. Про окремих половецьких князів можна впевнено сказати, до якого угруповання вони належали.

Об'єднання донецьких половців: Бургевичі, Аклан, Беглюк, Гза Білкокович, Осолук, Кулобичі та Садвак.

Дніпровські половці: Багубарс, Асінь (брат Багубарса), Аєпа (син Асіня), Кобяк Карсієвич, Данііл (син Кобяка).

Лукоморські половці: Бегбарс Акочасєвич (син Акума), Акуш, Ітилій та ін. [52].

Тенденція до повного об'єднання половців під єдиною ханською владою простежується тільки в кінці XII – поч. XIII

ст. і пов'язана з діяльністю хана донських і донецьких половців – Кончака, який у 1185 р. заявив про свої претензії і на дніпровське об'єднання половців. Однак діяльність Кончака не увінчалася успіхом. Монголо-татарська навала застала Половецький степ недієздатним до спільної відсічі завойовникам.

Соціальне розшарування половецького суспільства

Воно відображене в місцях поховання. Кургани з каменю і землі насипалися над могилами померлих ханів, а потім там утворювали святилища з кам'яними статуями. Археологи стверджують, що половці хоронили померлого з тушею бойового коня або з його чучелом. Кінь був загнуданий і осідланий, а вершник – озброєний і зі всіма своїми відзнаками. Зразком захоронення знатних половців вважається могила біля села Заможне Запорізької області. Могила була перекрита дерев'яним настілом. Покійник лежав у труні, яка мала відкидну ляду, закриту на 4 замки. Тут же знайдено в'язку з 4-х ключів. Гробовище було покрите шовковою тканиною, на ній лежав спис.

Поховано чоловіка 40–50 рр., могутньої статури, росту до 180 см. Ступні ніг були зв'язані золотою цепочкою. Одягнутий він був у багатий каптан з прикрасами. На безіменних пальцях – золоті персні, у правій руці зажатий стержень з крученого золота – символ влади. Тут же знайдено три шовкові пояси. Ліворуч від покійника лежала його зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, косяне налуччя, ніж для правки стріл, щит, шолом, праворуч виявлені два бойові ножі. До складу поховального інвентаря входили також кресало в шовковому мішечку, срібна позолочена курильниця. Поховання датується 40–60-ми рр. XIII ст. і увійшло в літературу як «Чингульський хан» [53].

У 1993 р. біля с.Ботієво Приазовського району Запорізької області було розкопано ще два половецькі кургани висотою 1,6 м і діаметром 38 м. В одному з них захоронено воїна віком 35–40 років. Покійник лежав на спині головою на північно-схід. Біля нього були предмети озброєння: шолом куполоподібний, сагайдак берестяний, прикрашений косяними накладками, залізні наконечники стріл, залізні

стремена з аркоподібними дужками, кільцями і наремними бляшками. Тут же знаходилися предмети побуту і прикрас: ніж, кресало, залізні пряжки, золоті сережки, гудзики-бубонці. Чоботи похованого прикрашені ремінцями з золотими обоймами і рамочними пряжками.

У другому кургані була похована жінка віком біля 65 років, орієнтована головою на північно-схід. Поховальна яма – прямокутної форми, у ній стояла дерев'яна труна, скріплена залізними скобами. Могила пограбована, але окремі дрібні золоті речі (відбитки шовкової тканини, розшитої золотими нитками, срібні кільця, золоті підвіски, розшите золотом взуття) свідчать про високий соціальний статус похованої. Дослідники вважають, що розкопані кургани знаходилися десь біля стаціонарного поселення половців того часу [54].

Заслуговує на увагу дослідження половецьких поховань у районі Посивашшя. З 18 розкопаних могил 17 – впускні в кургани бронзового періоду. Поховані лежали на спині, головою на захід. Біля похованих були кольчаті вудила, срібні шийні гривні, срібні позолочені сережки, золоті візантійські і срібні татарські монети, котли, височні кільця. Поховання вчені датують XI–XIV ст. [55].

Вивчення курганних поховань в Донецькому степу показали, що вони розташовувалися на високих рівних і греблевидних площадках кряжа в лінію по 3–7 курганів, висотою 1–1,3 м і діаметром 10–13 м (на час дослідження). Якщо для чоловічих військових поховань характерні були захоронення коня зі зброєю, зброєю (шаблями, берестяними і кожаними сагайдаками, луками з костяними накладками, стрілами, списами, то для жіночих – сережки, нагрудні прикраси, підвіски, металічні дзеркальця.

Жінки в половецькому суспільстві

Про важливу роль жінки в половецькому суспільстві свідчить велика кількість виготовлених у їх пам'ять статуй. Їх було навіть більше чоловічих, принаймні збереглося більше. Жінки, як і чоловіки, зображалися стоячими і сидячими. Належить зазначити, що стоячі, як правило, були одягнуті у більш розкішні плаття і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що безумовно, підкреслює їх високе становище

в суспільстві. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала главою коша. В такому випадку після смерті її зображали у вигляді стоячої фігури, а звичайних жінок, багатих і знатних кошових – сидячими. Характерно, що єдина статуя, яка дійшла до нас, жінки-амазонки (з шаблею, сагайдаком, луком) зображена стоячою (як і стоячі чоловічі статуї).

Про високий статус жінки у половців можна судити також по унікальній статуї з дитиною. Жінка була зображена з підкресленими ознаками «продовжувачки роду», а на руках у неї був не хлопчик, як потрібно було чекати в патріархальному половецькому суспільстві, а дівчинка, що свідчило про рахунок родства в окремих половецьких родах, який залишався матrilінійним (від матері до дочки).

Показовим і достовірним виявився часовий інтервал між 1056 і 1200 роками, на яких обривається Київський літописний звід, що найкраще зберігся в Іпатівському літопису. Така обмеженість виправдовується обставинами, пов'язаними з тісними узами родства і дружби, внаслідок яких найрадикальніші в оцінках половців історики з обережністю починають говорити про «симбіоз». Дійсно, як можна інакше розцінювати обстановку, якщо відомий Новгород-Сіверський князь Ігор Святославович і його брат «буй Тур» Всеволод по крові були на 3/4 половцями? Літописи зберегли повідомлення про те, що на половчанках були одружені Олег Святославович, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговичів мати була половчанка; в Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і баба (по батьку). Отже, вже на початку XIII ст. у всіх князів «чернігівського дому» і більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров. Половців приводили собі на допомогу руські князі 28 разів і що характерно: за виключенням Давида Ігоревича, який найняв Боняка з загоном, про що йдеться в літопису, усі інші князі виявилися родичами половців – синами, внуками і чоловіками половчанок.

Простежена закономірність дозволяє нам зрозуміти дійсний механізм тієї «високої політики», на яку до сих пір посилаються окремі історики, намагаючись виправдати дії того чи іншого князя, щоб звинуватити його противника в

«непатріотичності» або «користолюбстві». Звідси ж витікає спроба моральних оцінок звернення князів за допомогою до половців, показуючи це як зраду по відношенню до своєї країни і народу, і ставлячи це в один ряд з розправами московських князів зі своїми тверськими чи нижнегородськими противниками, спираючись на допомогу каральних ординських загонів. У дійсності все було простіше й патріархальніше, а головне – природніше, але для цього потрібно було знати, якою була Русь у XII ст. [56].

Відомо, що територія Русі була розділена на великі і дрібні «уділи», але вони не відособлювалися один від одного, бо їх територія і підпорядкованість постійно мінялися. На відміну від інших держав Європи й Азії, Русь була в цей період великим «сімейним князівським підрядом»: на всіх без винятку престолах сиділи тільки дальні й ближні родичі, і всі їх війни, як вважає А. Нікітін, розбрати визначалися не якимись «високими ідеями», а постійним поділом спільної спадщини і чварами за загальним сімейним столом. Причому поділ цей здійснювався по чоловічій лінії, а скільки проблем було б зразу вирішено, якби літописці зберегли нам інформацію про жіночу половину князівських родин. Складні переплетіння родинних зв'язків у XII ст. потягнулися в степ, а для степняків закони родства були куди більш зобов'язуючими, ніж для руських князів. Ось чому князі постійно посиляли за допомогою «къ вuemъ своимъ», тобто до дядьків по матері, шуринам, а ті регулярно відповідали: «Запитуємо здоров'я твого, а чи не потрібно нам з силою прийти?» [57].

Звичайно, на основі такої допомоги вважати половців «агресорами» не можна. Неодноразово степові родичі схиляли князів до встановлення миру на Русі і відмові від усобиць. Мир між Руссю і Степом порушували як колективні походи руських князів на половців, такі і напади половців на Русь.

Династичні або дипломатичні шлюби

Між руськими князями і половцями укладалися не тільки воєнні і мирні, а також і шлюбні угоди. Причому шлюби укладали не тільки чернігівські (з династії Ольговичів) князі, які проявляли симпатії до половців, але й великі київські князі. Святополк київський у 1094 р. одружився на дочці могутнього

половецького хана Тугоркана. Володимир Мономах у 1107 р. тоді ще переяславський князь, одружив свого сина Юрія (Долгорукого) на дочці хана Аєпи, а другого сина Андрія – на внучці Тугоркана. Одночасно з одруженням Юрія відбулося також весілля сина чернігівського князя Олега Святославича і дочки ще одного хана по імені Аєпа. Літописець називає цих половчанок по іменах їхніх дідів. Першу – Осенева внучка, а другу – Гургенова.

Про одруження сина великого князя Ростислава Рюрика на дочці хана Белука літопис сповіщає під 1163 р. У 1187 р. на Русь з половецького полону повернувся син Ігоря Святославича разом з молодого дружиною – дочкою хана Кончака і дитиною. Весілля справляли в Новгороді-Сіверському. Князь Мстислав Мстиславич Удатний був одружений на дочці хана Котяня.

Літописець зазначає, що кожного разу весілля співпадало з підписанням миру. Одруження синів Мономаха і Олега Святославича також стало можливим після укладення миру з ханом Аєпою. Академік П.Толочко вважає, що «шлюбні союзи руських князів з дочками половецьких ханів були своєрідною клятвою вірності укладеним мирним договором» [58]. На жаль, далеко не завжди вони були надійною гарантією від нових протистоянь.

Анна Комніна, як і інші середньовічні автори вважала, що «непостійність і зрадливість» були «якби їхніми природними рисами» половців, що вони «були схильні до обману». Зазначимо, що далеко не завжди відзначалися благородством і руські князі. Взаємні образи, яких було достатньо, легко могли розрушити досягнуті угоди.

Родинні зв'язки не завжди накладали взаємні обов'язки між князями і половецькими ханами. Хан Башкорд, дружиною якого стала мати князя Мстислава Володимировича, привівши до Белграда 20-тисячний корпус на підтримку свого пасинка Ізяслава Давидовича, не став ризикувати своїм військом із-за невдачливих родичів. Яскравим прикладом у цьому плані був Ігор Святославич, який, незважаючи на те, що в його жилах текла половецька кров (мати половчанка), пішов, як переконує більшість дослідників цієї проблеми, походом на половців у 1185 р.

Разом з тим у шлюбних зв'язках руських з половцями була така особливість. Князі залюбки брали дружинами половчанок і не віддавали заміж за половецьких ханів своїх дочок. На думку П.Толочка, це пояснювалося, по-перше, невизнанням рівноправного з половцями становища, навіть по відношенню до окремих князівств, а по-друге, несприйняттям ними язичництва. Обернути в християнство «невірну» половчанку вважалося справою не тільки природною, але й богоугодною, прийняти ж їх віру руській княжні уявлялося зовсім неможливим.

У літописах зберігся лише один випадок, коли мати Мстислава Володимировича після смерті чоловіка Володимира Давидовича втекла до половців і вийшла заміж за хана Башкорда, але цей випадок, як пише П.Толочко, тільки підтверджує правило [59].

Династичні шлюби принципово не впливали на русько-половецькі відносини, разом з тим вони сприяли зближенню обох народів і роль їх була помітна. У літописах згадується десять випадків одруження руських князів на половчанках, хоча було їх значно більше. Дослідники вважають, що від цих шлюбів, враховуючи багатодітність князівських сімей, могло народитися 40–50 синів і дочок, а в другому поколінні змішані шлюби могли дати 200–250 внуків і правнуків, в жилах яких текла половецька кров [60].

У повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими. Як правило, з половецькою принцесою прибували її подруги, які теж виходили заміж на Русі за боярське оточення князя. Немало половецьких дівчат попадало в полон під час переможних походів у степ. Звичайно, мав місце і зворотний процес.

Половці і монголо-татарські завоювання

На початку XIII ст. над Східною Європою нависла загроза монголо-татарської навали. Половці, хоча й займали по відношенню до монголів двоїсту позицію, все ж таки вбачали в них своїх ворогів і боролися з ними. Монголо-татарські завоювання несли половцям не тільки велике лихо, але й розрушали суспільну систему, яка склалася на той час, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами,

племенами і ордами, сприяли поваленню племінної аристократії, місце якої займали монгольські феодалі.

Перші серйозні сутички половців з монголо-татарами на чолі з Джебе і Субедеєм розпочалися в 1222 р. Як пише Ібн-аль-Асір, монголи прийшли в «область алан», а вони звернулися за допомогою до половців. Відбулася битва, в якій ніхто не переміг. Тоді монголо-татари пообіцяли половцям багато золота й одержі, переконали, що вони з ними один народ, з одного племені, а алани – чужі. Тільки половці повернулися на свої кочів'я, монголо-татари напали на осілих аланів, розбили їх, а потім взялися за кочівників. Половці не витримали натиску монголо-татар, відступили і звернулися за допомогою до руських князів. У битві на р.Калка (1223 р.) руські війська виступали разом з половецькими ханами Котяном, Бастією та ін. Хоча половці першими, не витримавши натиску монголо-татар, залишили поле бою, їх поведінка свідчить, що вони намагалися подолати монголів, які для кочівників були жорстоким ворогом, більш небезпечним і непримиримим, ніж осілі народи Північного Кавказу й Русі. Половці тікали від монголо-татар, рятуючись і знаходячи притулок на службі руських феодалів [61].

Як пише Г.Федоров-Давидов, глибокі протиріччя суспільного порядку розділили два масиви кочівників. З одного боку – широка форма феодалізації під прикриттям родоплемінного укладу у половців, з елементами осілости і з комплексним тваринницько-землеробським господарством. З іншого боку, у монголів – воєнно-диктаторська держава Чингісхана, з кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, суміщеному з найжорстокішою воєнною дисципліною у війську. Зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення, могло привести на випадок перемоги монголів до ломки всієї суспільної структури половців, яка зберігала зовнішні форми суспільно-родового укладу. Родам і племенам (ордам) половців загрозувало знищення як соціальним організмам. Разом з тим на службі в київських князів чи інших осілих сюзеренів, у рамках сильної осілої держави кочівники довго зберігали свої племінні та родові ознаки [62].

Історія кочівників Східної Європи X–XIII ст. свідчить про зіткнення інтересів примітивних у суспільному розвитку етносів з більш розвинутими на шляху феодалізації і класоутвореннями. В X ст. кочівники-печеніги з архаїчними формами суспільного життя перебували на стадії воєнної демократії і ворогували з більш розвинутими гузами Приаралля і хозарами Поволжя, в яких кочове скотарство суміщалося з осілим сільським господарством, з елементами осілості і зародками міст, державної влади, з ремеслом і торгівлею.

Така ж картина повторилася в кінці XI ст., коли печеніги й торки стали жертвами половецької навали. Половці вбачали в торках і печенігах своїх васалів і походи на Русь мотивували тією обставиною, що руські князі покровительствували торкам і печенігам. Тільки під егідою Києва печеніги, торки і берендеї зберігалися як племінні масиви [63].

Події 1220-х і 1230-х років, коли монголо-татари громили половців, відрізнялися від описаних вище. Монголи мали єдину феодальну кочову систему, зміцнену жорстокою воєнною дисципліною, не відчували ознак відцентрових тенденцій, вони виявилися сильнішими за половців своєю дисципліною, єдиною владою, відсутністю розладу під час завоювання між аристократією. Чінгісхан, – писав Г. Федоров-Давидов, – здійснив у Монголії те, що не зміг зробити в Половецькому степу Кончак у кінці XII ст. Монгольська навала застала Половецький степ, охоплений внутрішньою боротьбою, суперництвом окремих князів і предводителів племен (орд). Монголо-татари мали перед собою слабого і роз'єданого противника, тому вони не тільки відірвали їх від аланів і руських, але й розділили самих половців, використовуючи їх внутрішній розбрат і суперництво.

Перше нашестя монголів на Дешт-і-Кипчак не викликало великого економічного занепаду в степу. Нова монгольська навала мала більш тяжкі наслідки. Вона відбулася в 1228–1229 рр. по наказу Угедея, після обрання його великим кааном. 30-тисячний загін на чолі з Кутаєм і Субедей-бахадуром вирушив у похід в сторону Саксина, булгар і кипчаків, що викликало часткову відкочівку половців у межі осілих країн.

Завоювання Дешт-і-Кипчака, що привело до утворення в Половецькому степу ядра Золотої Орди, розпочалося в 1235–1236 рр. Арабські автори Джувайні і Рашід ад-Дін повідомляли, що завоювання західних земель було доручено дітям Тулуй-хана – старшому сину, Менгу-хану, його брату – Бучеку; із роду Угедея – старшому сину, Гуюку і його брату – Кадену; із дітей Чагатая – Бури і Бадару і синам Джучі: Бату, Орді, Шибану і Тангуту; а з емірів – найповажнішому Субедей-бахадур [64]. З того часу Судебей-бахадур став серед монголо-татарських воєначальників справжнім «спеціалістом» по західних походах, без якого не обійшлася жодна воєнна акція проти західних народностей.

Наступне повідомлення про сутички монголо-татар з половцями відноситься до 1237–1238 рр. Після походів у руські землі Бату розпочав воєнні дії проти кипчаків. Менгу поступився Бату полем діяльності в Дешті-і-Кипчаку, пішовши в Передкавказзя. Новий наступ Бату розпочався в 1239-1240 рр., під час якого були підкорені народності «чорних шапок», розпочався наступ на південно-руські землі, а після їх підкорення монголо-татари захопили Київщину і зруйнували Київ.

Німецький імператор Фрідріх писав королю Англії про напад монголо-татар на половців, а потім на Русь і Угорщину. Слух про розгром кипчаків дійшов до країн Західної Європи, а слідом за ним там з'явилися монголо-татари. Половці, які відкочували в Угорщину, на чолі з ханом Котяном у 1241 р., напали на монгольське військо Сончкура, сина Джучі, і Кутана-баходура. Відбулася велика битва, в якій кипчаки зазнали поразки. Про цю подію угорські джерела повідомляють, що Бату послав через суздальського князя угорському королю листа з погрозами і висловлюванням незадоволення: «Дізнався я зверх того, що рабів моїх команів ти тримаєш під своїх покровительством, тому наказую тобі далі не тримати їх у себе, щоб із-за них я не став проти тебе. Команам же легше тікати, ніж тобі, бо вони кочують без будиноків у шатрах, зможуть і втекти, а ти, проживаючи в будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї» [65].

У 1242 р. монголо-татарське військо отримало звістку про смерть Угедея і повернуло на схід. Воно було знесилене в жорстоких битвах з Руссю. Героїчний опір русичів знекровив

ворожі полчища й polegшив боротьбу з ними польських, угорських, чеських та інших військ. У значній мірі послабленню монголо-татарських загонів сприяв опір половців, хоча вклад їх у боротьбу з ворогом був значно меншим, ніж русичів і волзьких булгар.

Джерела зберегли інформацію про відхід половців зі своїх старих пасовиськ в інші регіони, головним чином у межі осілих країн, під захист більш сильних покровителів, які уцілили від монголо-татарських погромів. Частина половців попросилася на постійне місце проживання до Валахського господаря Унус-хана. Він визначив їм місце для постійного проживання, а коли кочівники, переправившись через «Судакське море», сховалися там від монголо-татар, він порушив обіцянку, розбив їх раптовим нападом і багатьох забрав у полон [66].

Інші половецькі племена пішли в Закавказзя. В 1241 р. частина монголо-татарських військ направилася слідом за ними і дійшла до Дербента, а потім повернулася. Після того, як у 1242 р. Бату створив на території нижньої Волги державу Золота Орда, половці увійшли до її складу як один з підкорених нею народів. З того часу ім'я половців-кипчаків фігурує в списках завойованих народів поряд з аланами, черкесами, булгарами і русичами. Останні монгольські завоювання стали вельми важкими для Східної Європи. Монголо-татари намагалися перетворити завойовані землі в пасовиська для своїх стад. При спустошенні Русі монголо-татари діяли відповідно зі своїми засобами виробництва, кочовим скотарством, головною умовою для якого були неосяжні простори.

Великі руйнування нанесли монголо-татари економіці осілих країн Середньої Азії, Волзької Булгарії, Закавказзя, Ірану, Русі та ін. Звичайно, для кочового степу цей ущерб був значно меншим, але вони несли з собою поневолення, зменшення поголів'я худоби, розрушення родоплемінних відносин. Нерідко монголам вдавалося спровокувати половців ілюзорністю спільних інтересів кочівників («ми і ви одного роду»), що позначалося на подвійній поведінці окремих половецьких ханів по відношенню до руських князів. Сталося так, що монголо-татари були для половців більшими

ворогами, ніж осілі сусіди. Монголо-татарська навала загрожувала знищенню родово-племінної структури половецького суспільства, вона змішала роди і племена, в той час, як на службі в київських князів вони зберігали свою суспільну структуру. Крім того, монголо-татари порушили комплекс кочового скотарства і зародкового осілого скотарсько-землеробського господарства, яке склалося в XII ст. у ряді місць Половецького степу. Завоювання обірвало мережу торговельних шляхів, що проходили через половецькі землі. Монголо-татари найбільше загрожували саме цьому комплексному господарству, яке склалося в кочівницькому степу перед їх навалою.

Пройшов тривалий час і лише в XIV ст. цей комплекс було відновлено як своєрідне поєднання нових торгово-ремісничих золотоординських міст з їх степовою периферією. Втім у першій половині XIII ст. монголо-татари несли з собою знищення усіх видів землеробства і осілості в степу, перетворення його у «великі необозримі простори». Саме про порушення цієї комплексності господарства половців, про знищення землеробства, припинення торгівлі через кипчакські землі і писали сучасники, намагаючись передати наслідки монголо-татарських війн для степів Східної Європи.

Важким наслідком монголо-татарських завоювань для половців, як і для осілих народів, був вивіз рабів, переселення і продаж їх в інші країни. Звичайно, як пише Г.Федоров-Давидов, половецькі раби не представляли для монголів такого цінного людського матеріалу, як руські, середньоазіатські, кримські чи закавказькі ремісники, яких монгольські аристократи залишали в своїх ставках, але вони знаходили попит у мусульманських країнах, де їх використовували як гулямів (слуг). Значна частина половецького населення була насильницьки переміщена в Центральну Азію. Сюди ж нерідко вивозили й представників половецької аристократії. Великим лихом для виробничих сил Дешт-і-Кипчака була втеча великих груп половців в інші землі [67].

Дослідники золотоординських володінь у Східній Європі стверджують, що в Половецькому степу кількість монголо-татар була незначною. Археологічні дані свідчать, що значно більше їх проживало в Поволжі і Заволжі. Решта

степової території зберігала старе кочове населення, яке замінило свою родоплемінну аристократію на нових господарів – ханів Золотої Орди та їх емірів.

Корінне населення степів, що увійшло до складу Золотої Орди, складалося головним чином з половецьких, кимакських, гузьких та чорноклобуцьких племен, під час золотоординського періоду своєї історії зазнавало суттєвих змін. Монгольські завоювання знищили оболонку племінного поділу, яка прикривала розвиток суспільства по шляху феодалізації, і поставили населення у рамки улусної системи як форми феодального розвитку в степу.

Зник характерний для етнографії половців звичай – ставити кам'яні скульптури на честь предків. Культ предків у народностей, які стояли на грані переходу до класового суспільства і створення держави, перетворювався в культ племінної аристократії та родоплемінної знаті. Порушення родових і племінних традицій, зміщення племен і родів викликали і зникнення культу, пов'язаного з цією аристократією. Місце половецьких беків, ханів та їх жінок, яким ставилися статуї, зайняли монгольські хани, нойони, оглани. Разом з тим, втративши таку важливу етнографічну рису, як обряд ставити статуї покійним вождям і знаті, половці зберегли інші свої етнографічні особливості. Вчені простежили спадкоємність курганного обряду поховання кочівників епохи Золотої Орди від домонгольських номадів (кочівників).

Мусульманізація Золотої Орди і переміщення племен кочівників істотно не вплинули на збереження основних рис домонгольських поховальних обрядів, а також їх матеріальної культури. Збереження половцями, як і іншими кочівниками своїх характерних рис привело до того, що основний поділ Золотої Орди відбувся по лінії традиційних кордонів, що склалися між цими етносами у домонгольсько-татарський період. І все це відбувалося, незважаючи на те, що в умовах Золотої Орди розпочалася трансформація самих кочівників, їх асиміляція, утворення нових об'єднань, які з XIII ст. продовжувалися до XV ст. З XV ст. нові утворення кочівників, пройшовши улусну систему Золотої Орди, зникли в старому розумінні слова. Тепер поряд з родовою єдністю цих груп велику роль в об'єднанні відігравав їх вхід в один «улус», тобто

соціально-економічний осередок, підпорядкований одному хану. Це вже об'єднання, яке хоча й мало багато пережитків родоплемінного характеру, але в основі своїй було новою золотоординською структурою. Відбулася трансформація половецького кочового населення зі втратою ним визначальних етнічних рис.

Характерно, що в нових умовах кочові племена половців, а в більш ранньому періоді торки і печеніги, зберігали свій поховальний обряд як етнічну ознаку тільки в складі всієї своєї орди, всього об'єднання племен, у складі великої маси споріднених кочівників. Як тільки ці кочівники попадали окремою групою в чуже для них етнічне середовище, їх етнічні ознаки і перш за все кургані обряди поховання зникали. У XIII ст. значні маси половців переміщалися у Малу Азію, Єгипет, Рум, але археологи не зафіксували там їх поховального обряду. Вони втрачали свої характерні риси у той час, як у Половецькому степу, навіть ставши міським населенням, половці зберегли пережитки обряду поховання і деякі етнічні визначальні деталі прикраси.

Історики, вивчивши археологічні пам'ятники кочівників Східної Європи, які попали під владу золотоординських ханів, стверджують, що улусна система була особливою формою кочового феодалізму і окремим видом історичного співіснування двох стихій – золотоординських міст і степових кочівників. Перед ученими стоїть завдання – дослідивши особливості цього синтезу, двох крайніх полюсів суспільного розвитку: кочового побуту і становленням центральної влади до самих нижніх сходінок системи державного устрою, що сумісне лише з державотворенням, характерним для існування Золотої Орди.

Господарська діяльність

Основним заняттям половців було кочове скотарство. Стадо – основне їх багатство і головна турбота. Причому тварини були розділені між чоловіками і жінками. Якщо чоловіки займалися кіньми і верблюдами, то жінки доглядали корів, кіз та овець. Усі види домашніх ремесел перебували в руках жінок, а все, що стосувалося військової справи – у руках чоловіків.

Обов'язки жінки в половецькому суспільстві полягали в тому, щоб правити возами, ставити на них житло і знімати його, доїти корів, робити масло і грут, приготувляти, сушити шкіри і зшивати їх нитками з жил. Шили вони також сандалії, башмаки та інший одяг. Жінки виготовляли повст і покривали ним своє помешкання. Плано Карпіні писав, що вони їздили верхом і спритно скакали на конях, як чоловіки. Немало з них носили сагайдаки і луки. Вони майстерно виготовляли з кожї усі необхідні побутові речі, особливо кожухи.

Жінки кочівників були не тільки охоронцями домашнього вогнища, але й виконували всю основну роботу, пов'язану з переробкою продукції тваринництва. Їх уміння майстерно їздити на конях, упоратися з тугим луком свідчить про те, що в хвилини небезпеки вони брали на себе функції захисника-воїна.

Чоловіки у свою чергу робили луки й стріли, стремена і вуздечки, сідла, будували житло й вози, доглядали коней і доїли кобилиць, трясали кумис (молоко кобил), шили мішки, в яких його зберігали, охороняли верблюдів, в'ючили їх.

Основним типом половецького помешкання були повстяні юрти, які встановлювали на возах і на землі. То були стаціонарні помешкання в половецьких зимівниках, а також у містах. Знали половці і глинобитні будівлі, що свідчить про знайомство окремих із них з будівельними традиціями [68].

Економіка

Упродовж декількох тисячоліть східноєвропейські степи були колицюю кочівництва. Одна за одною сунули лавини кочівників з Азії на береги Чорного й Азовського морів і багаточисленних могучих рік, що протікали з півночі на південь по неоглядних степних просторах.

Кліматична зона визначала склад половецького стада, про що неодноразово згадують літописи. Як зазначає С.Плетньова, вперше про половецькі стада згадується в літописі за 1103 р., коли після перемоги на р. Молочній «взяша бо тогда скоты, и овце, и кони, и верблюды», що свідчило про розвинуте кочівницьке господарство.

Після успішних походів у наступних літописах згадуються велика рогата худоба, вівці й особливо коні – основна воєнна і робоча сила в епоху середньовіччя не тільки в кочівників, а й в осілого землеробського населення.

Кипчаки, захопивши степ і розділивши зони кочування між собою, тривалий час перебували там цілорічно, вели так зване табірне кочування. Степ був настільки багатий травами, що можна було кочувати, не розділяючи його на окремі ділянки між ордами, куренями й аулами. На стадії табірної кочування для економіки половців був характерний у суспільних відносинах воєнно-демократичний лад, для якого властивим стали об'єднання типу союзів племен – орди. Саме такими ордами були відомі нам об'єднання XI ст., очолювані в кінці цього сторіччя Боняком, Шаруканом, Тугорканом, Урусобой та ін. Основною метою їх став захват все нових і нових земель, максимальне володіння степом та лісостеповими районами.

Однак процес захвату швидко припинився, а утримання тварин на підножному кормі цілий рік привело до необхідності більш раціонального освоєння степу, строгого розподілу кочівок на літні й зимові. Економічна необхідність стимулювала встановлення для кожного степового підрозділу визначених маршрутів перекочівок та більш-менш постійних місць для зимівок і літніх становищ. Зазначимо, що в останнє десятиліття XI ст. половці перейшли до другої стадії кочування. Від першої вона відрізнялася розподілом пасовищ на певні ділянки, що належали конкретним ордам, куреням та айлам, тобто значно більшою стабільністю кочових угруповань, обмежених у своєму русі чіткими кордонами.

Стабілізація відносно місцевості, яка з кожним роком посилювалася, зробила доступними половців для руських полків. Перші походи руських дружин у степ – непрямі, але надійні докази виникнення у половців визначених місць становищ. Наступним свідченням була установка поблизу становищ і на кочових маршрутах багаточисленних святилищ предків з однією і більше кам'яними статуями. У районах, найбільше населених, почали споруджувати над похованнями великі і малі кургани і навіть цілі могильники. Розповсюдження кам'яних статуй і курганних поховань, що датуються XII ст., дає уявлення про розселення половців у степу. У першій половині цього століття поширювалися статуї «проміжних» типів. Статуї наступної «еволюційної» групи зустрічаються в значно більшій кількості порівняно з ранніми і «проміжними», що свідчить не тільки про широкий розвиток камнерізного

ремесла у половців у другій половині XII ст., але й про кількісний ріст населення в ордах.

Як пише С.Плетньова, в письмових джерелах майже не збереглося даних про розміри кочівницьких, у тому числі половецьких орд. Тим не менш по окремих згадках можна скласти уявлення про це. Так, Анна Комніна писала про полон 30 тис. кочівників. Якщо навіть у битві загинуло 6–7 тис. воїнів (їх співвідношення до кількості населення становило 1:5), то величина орди нараховувала біля 40 тисяч. З 40-тисячною ордою відкочував в Угорщину хан Котян у 1237 р. Раніше, в 1109 р. боярин Володимира Мономаха Дмитро Іворович взяв біля Дону (Донця) 1000 половецьких веж. В одну вежу (велику сім'ю) в середньому входило не більше 35–40 чоловік, а значить, боярин захопив у полон цілу орду. У 1128 р. на Чернігівщину прийшло 7 тис. воїнів хана Селука, що теж свідчить про «середній» розмір його орди – 40 тис. чол. Зустрічалися в степу і менші угруповання – орда хана Башкорда становила 20 тис. чоловік. Ще меншою була орда хана Тоглія. В літопису про події за 1172 р. зазначається, що вона мала 1200 воїнів. Згідно раніше названої пропорції це дорівнювало 7 тисячам чоловік.

Усього в східноєвропейських степах займалося господарською діяльністю у першій половині XII ст. не менше 12–15 орд, а це значить, що загальна кількість населення рівнялася приблизно 500–600 тисяч чоловік [69].

Дослідники вважають, що сім'я з п'яти осіб (середня), щоб вести кочове господарство, повинна мати стадо, яке дорівнювало 25 коням (1 кінь = 5 головам великої рогатої худоби + 6 овець). Виходячи з цього, можна уявити розміри об'єднаних кочових веж, що рухалися по степу. Крім того, належить пам'ятати про існування степових багаттів, які мали стада з 10 тис. коней і 100 тис. голів овець [70]. Тому, незважаючи на природні багатства, південноруські степи фактично могли забезпечити в цілому невелику кількість кочівників-скотарів. Потрібні були нові землі і постійна турбота про нові засоби для існування. Тим більше, що знову, як і два сторіччя тому назад, у Приураллі в шари-кипчаки (половців) у середині XII ст. намітилась тенденція до демографічного росту. Донецька орда почала активно розселятися на Захід і

цей процес продовжувався у другій половині XII ст. «Донці», судячи по поширенню кам'яних статуй, зайняли вже правий берег Дніпра до Інгульця і кримські степи. На Інгульці (Івлі) стояли «сторожі половецькі» – в 1193 р. і руські полки перш за все зіткнулися з ними, а потім уже пішли до Дніпра – вежам і стадам. Івля була тоді прикордонною західною рікою половецьких (шари-кипчацьких) кочів'їв.

Збільшилася численно нижньодонська група половців, яка просунулася на схід по степу до середньої течії Дону. Таке ж сталося і з передкавказькою ордою, котра розповсюдилася не тільки в прикаспійських лугах сучасної Калмикії, але й в Дагестані (в грузинському літописі згадуються «дербентські кипчаки»). Окрема група половців займала береги Нижньої Волги, де вже в першій половині XII ст. східні автори розміщали м.Саксин. Аль-Гарнаті (побував там у 1131 і 1153 рр.) писав, що основне населення Саксина – гузи, а крім них, там жили хозари, болгари і сувари. При цьому гузи і булгари управлялися різними емірами. Етнічний склад міста, на думку С.Плетньової, дає підстави вважати, що Саксин виник на руїнах хозарської столиці Ітіль. Як містечко на Донці, як Біла Вежа, Саксин перетворився в ремісниче степове містечко, навколо якого розкидали свої кочів'я кипчаки-половці [71].

Збереглися відомості, що в кінці XII ст. місто часто грабували окремі кипчацькі загони, але воно продовжувало існувати до монгольської навали і навіть дало області навколо нього своє ім'я. Його отримали також і тамтешні половці. Літопис називає їх окремо від половців: «саксини» і «половці» фігурують там у розповіді про напад монголів. Очевидно, такий поділ цілком виправданий, бо населення на Нижній Волзі завжди було дуже змішаним. Недарма Рашид-ад-Дан уже в XIV ст. називав кипчацькі степи Поволжя «Дешт-і-Хозар», тобто хозарські степи. Населення Хозарського каганату продовжувало жити з новими завойовниками. С.Плетньова вважає, що саме із-за змішаності населення тут, на Нижній Волзі, кипчаки не ставили святилищ з кам'яними статуями: звичай «заглох» у чужому етнічному середовищі [72].

Склалося так, що в другій половині XII ст. половці і кумани освоїли увесь східноєвропейський степ. Подунайська орда кочувала по крайніх західних придунайських степах,

саксини – на приволзьких. Їх розділяли майже 2000 км. Значними були їх володіння і в меридіальному вимірі. У Придніпров'ї і Подонні відстань між північним краєм їх кочів'я до Передкавказзя і Криму рівнялася 500–750 км. Дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу автор «Слова о полку Ігоревім». Він перераховує «земли незнаемые», недоступні руським: Волга, Помор'є, Посулле, Сурож, Корсунь, Тмутаракань. Тут названі і Поволжжя, і Приазов'я–Причорномор'я, і кримські міста Сурож і Херсонес, і прикубанські (таманські) степи. Не говориться тільки про західні рубежі, бо князь Ігор направляє свої полки не на кумакські, а на власне половецькі кочів'я – на середній Донець [73].

Монголи, які прийшли в степ після половців, кочували, як правило, в меридіальному напрямку, тобто уздовж рік. Взимку вони ставили свої юрти на півдні, а влітку відходили на північ – нерідко в лісостепні угіддя, що давало можливість організовувати облавні половецькі походи, які відігравали велику роль у житті кочових народів. На думку вчених, незважаючи на наявність великих і багатих міст, монголо-татари зберегли по суті перший спосіб кочування – цілий рік. Вести його дозволяли безмежні степи, вони були в них абсолютними господарями і їх було значно менше, ніж кипчаків.

Інша справа у половців. Розділивши степи між ордами, вони тим самим обмежили територію пересування по степу кожного окремого угруповання. Сезонні перекочівки велися на території орди, що відрізняє другий спосіб кочування від першого. Розміри кочів'я кожної орди не перевищували 70–100 тис. кв. км. У середньому такою була територія руських князівств у період політичної роздробленості Київської Русі. По грузинських літописах літні стойбища у половців називалися «айлаг», а зимові – «кишлаг».

Меридіальні маршрути, як вважає С.Плетньова, існували лише у донських половців, котрі відкочовували навесні до берегів Азовського моря. При цьому довжина маршруту була в цілому невеликою – 150–200 км. Зимові стоянки розміщалися в них у північній частині маршруту – на берегах правих приток Північного Донця – Тори з малими притоками. Про це говориться в літописі про похід Ігоря на половців у 1185 р., в «Слові о полку Ігоревім». Джерела

свідчать, що кочів'я Кончака стояли на Торі, недалеко від Донця. Поставлені в коло юрти називалися вежами, а при пересуванні юрти ставилися на великі вози.

Ремесло

Половці мали своїх ремісників. Жили вони в становищах і містечках, а також були бродячими, які переходили з місця на місце в пошуках замовлень. Бродячими майстрами ставали багаточисленні скульптори, виконуючи на замовлення кам'яні скульптури. Була то чітко налагоджена справа, для якої потрібні знання, навички і талант архітектора, каменяра і скульптора. Кам'яні статуї встановлювалися в святилищах.

Окрім чітко виокремлених ремесел, половці постійно займалися обробкою продуктів, які вони отримували від тваринництва і мисливства. Рубрук і Карпіні свідчать, що домашніми справами, в які входили і вельми трудомікі з певними виробничими навичками, займалися в основному жінки. «Обов'язок жінок, – писав Рубрук, – полягає в тому, щоб правити возами, ставити на них житла і знімати їх, доїти корів, робити масло, грут, приготувати шкіри і зшивати їх, а зшивають вони нитками з жил... Вони шиють також сандалії, башмаки та інше плаття. Вони виготовляють також повсть і покривають будинки. Овець і кіз вони стережуть разом і доять інколи чоловіки, інколи жінки» [74]. Карпіні до цього додає: «Дівчата й жінки їздять верхи і спритно скачуть на конях, як чоловіки. Ми також бачили, що вони носять сагайдаки і луки... Жони їх усе роблять: кожухи, плаття, черевички, чоботи і всі вироби з шкіри...». Про чоловіків Карпіні написав так: «Чоловіки зовсім нічого не роблять, за виключенням стріл, а також почасти проявляють піклування про стада; але вони займаються мисливством і вправляються в стрільбі...» [75]. Більш детально про чоловіків писав Рубрук: «Чоловіки виготовляють луки і стріли, стремена й уздечки, роблять сідла, зводять будинки і вози, стережуть коней і доять кобилиць, трусять кумис, тобто кобиляче молоко, роблять мішки, в яких його зберігають, вартують також верблюдів і в'ючать їх».

У зимових становищах у половців було непогано поставлене виробництво зі своїми традиційно степовими методами. Із кузні в кузню швидко поширювалося

нововведення: більша викривленість шабель, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями і т.д. Розкидані по степу майстри-ковалі мали тісний зв'язок один з одним. Певна частина майстрів займалася іншими потрібними для життя кочівників промислами: клеїла луки, виготовляла сагайдаки, сідла, іншу зброю. Особливою популярністю користувалися спеціалісти-шорники, які прикрашали збройні набори коштовними бляхами.

Зброя

Дослідники поділяють зброю половців на клинкову (шаблі, мечі, кинджали, серпи); деревкову (сокири, списи, сулиці); ударну (палиці, булави, обушки, клевці); металеву (самостріли, луки, стріли, сагайдаки); металеву артилерію тощо. Кожен з названих видів зброї XI-XII ст. носив як наступальний, так і оборонний характер. Серед зрозумілих для сучасного читача речей заслуговує на увагу металеві (ударна) артилерія, що в попередніх монографіях про половців практично не зустрічається.

В.Бережинський пояснює це так: «торгівля і культурні зв'язки Поволжжя зі Сходом були в ту пору настільки сильно розвинуті, що в стані половецького війська, на відміну від печенігів і торків, малася вже металеві зброя, яка на той час широко застосовувалася феодальними державами Середньої Азії, Іраном, Кавказом. Іпатіївський літопис залишив надзвичайно цінні зауваження про участь у половецьких військах мусульманських фахівців - майстрів металевих машин, подібних катапультам» [77].

Щодо половецької зброї, то заслуговують на увагу такі її види.

Спис - пов'язаний з тактикою кінного бою, спрямований на те, щоб вибити противника з сідла, скинути його на землю.

Сокира - з довгою дерев'яною ручкою, пристосованою для боротьби вершників.

Кинджал - у бойовій обстановці був таким же популярним, як і великий ніж.

Серп - серед археологічного кочівницького матеріалу дуже рідка знахідка, але дослідники вважають, що він використовувався і як зброя.

Сулиця - перекладається як дротик з дерев'яною ручкою.

Кистень - застосовувався в кінному бою, швидкоплинних сутичках, пов'язаних з легкістю і рухомістю цього виду зброї. Легким і несподіваним ударом можна було швидко уразити ворога.

Клевець - перекладається як залізний предмет, довжиною в 10 см., на ремні. Належав до обладунку воїна.

Кольчуга - довга сорочка з рукавами до середини передпліччя, сплетена з залізних кілець, скріплювалася на воїну нагрудними бляхами.

Панцир - обладунок воїна у вигляді безрукавної сорочки, зробленої з невеликих залізних пластин, з'єднаних ремінцями або тисьмою.

Бойовий пояс - ремінний пояс оздоблений бляхами, пряжками, ковками, ливом, карбуванням, позолотою.

Наплічники - дві металеві пластини, з'єднані між собою ремінням, які прикривали ключиці вершників.

Наколінники - належали до обладунків воїна і склалися з металевих пластин, з'єднаних ремінням.

Портупея - складалася з ременя, і блях, зєднаних між собою на грудях і на спині вершника.

Захисні засоби половецького воїна включали щит і обладунок, який складався з бойового наголів'я (шолом-маска, пояс, наплічники і наколінники, нагрудні ремені та бляхи).

До спорядження вершника належали: аркан, батіг, бич, укрюк, нагайка, (качма), шпора, стремено, сідло - всі вони відрізнялися між собою не тільки за призначенням, але й за структурною побудовою.

Аркан - традиційно задушлива зброя степових народів (довга віршовка з кінського волосся (конопель) і зашморгом на кінці).

Батіг - (канчук, пуга) - прикріплений до держака ремінець або мотузок, яким поганяють тварин.

Бич - довгий батіг.

Укрюк - аркан для лову коней у вигляді довгої палиці з петлею на кінці.

Нагайка - (качма) - батіг із сплєтених ремінців з коротким пужальном і вплєтеним металевим кільцем на кінці.

Шпора - (острога) - металева дужка з зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота вершника, якою в разі потреби підганяють коня.

Стремено - пристрій для утримання ноги вершника у вигляді металевої дужки, що підвішується до сідла за допомогою ремня.

Сідло - упряж для їзди верхи, сидіння для вершника, яке прикріплюється на спину коня [78].

У процесі тривалого протистояння половці взяли від руських певні види зброї (шоломи, бойові ножі). Князі вчилися у половців організації кінного війська, запозичили шаблі, окремі типи списів, сідла та ін. В цілому ж на озброєнні половці мали: луки з костяними налучччями, сагайдаки зі стрілами, ножі для правки стріл, щити, бойові ножі, залізну булаву на довгій рукояті та ін.

Ось як писали про зброю половців дослідники Чингульського кургану, що знаходиться поблизу села Заможне Токмакського району Запорізької області. «Зброя була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Біля лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знаходилося на рівні колінних суглобів, а руків'я – на рівні голови. Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоблений срібними з позолотою платівкою, петлями, ремінними кільцями. Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилося налуччя, що розпалося на дві стулки. Одна із стулок налуччя прикривала лезо ножика для правки стріл. Від лука вдалося виявити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торець сагайдака перекривав дерев'яний щит, обернений лицьовою стороною вниз. Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою – до ступенів ніг небіжчика. Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга. Справа від померлого виявлено два ножі. Менший з них був пристебнутий до ремня і лежав поруч з правим плечем небіжчика, а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ремнем, вістря до ніг» [76].

Заслужує на увагу більш детальне описання половецької зброї зазначеними вченими-археологами, які досліджували комплекс Чингульського кургану.

Залізна шабля. Мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббите деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалося залізним наверхшям, перехрестя пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви з залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі – 1,3 м, ширина леза – 4 см. Довжина руків'я – 15 см. Біля перехрестя шаблі знаходилася пряжка темляка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром 2,8x2,5 см.

Сагайдак. Складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з власним денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обшита шкірою, а вінця – оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху. Ширина бокової смуги 5, верхньої – 0,5 см. Подібною смугою позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака. Ця смуга обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляд трапеції: нижня довжиною 24 см, верхня – 19, ширина – 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. У верхній частині футляра бокові смуги змикались з фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашають футляр з двох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігурною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Вздовж попереднього краю сагайдак має дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Внутрішня поверхня сагайдака була оббита тканиною. Всередині сагайдака знаходилося п'ять стріл із залізними наконечниками, що скріпились між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблучка берестяними стрічками. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. Загальна довжина стріл 50

см, діаметр дrevка 0,5–0,6 см, оперення довжиною 5 см.

Налуччя. Було деформоване обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки – оббивки на шкіряній основі. Форма платівок повторює профіль налуччя. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу – 5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздочками з півсферичними голівками. На налуччі та сагайдаці знаходилися розподільвачі пасків – трійники. До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. До пасків трійники кріпилися заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина – 1,6 см.

Ніж сагайдачний, однолезовий. Має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздоблений срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти – ковпачка збоку припаяне вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза – 10, ручки – 11, ширина леза – 1,3, ручки – 1,1, муфт – 1,9 см.

Щит. Дерев'яний, обтягнутий пофарбованою у чорний колір шкірою. Повністю не зберігся. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздочками з півсферичною шляпкою. Діаметр платівки 18, конус – 9 см.

Шолом. Залізний, з крутобоким куполоподібним надголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилася кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуто всередину шолома, де воно й скріпилося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та магдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см.

Ніж. Залізний, однолезовий, з плоскою кістяною колодочкою, оздоблений двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою,

у вигляді підпрямокутного ковпачка на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображенням хижих птахів. Довжина ножа – 23,5 см, леза – 12,5 см, ручки – 11, ширина леза – 2, ручки – 2,5 см.

Ніж великий. Залізний, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та черню муфтами: нижньою при переході черенка у лезо, та верхньою, шоломоподібною на торці колодочки. На нижній муфті – зображення хижака з двох боків та рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіксовані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа 34,5 см, леза – 21, руків'я – 13, ширина руків'я – 3,5 см [77].

Форсування великих рік. Половці здійснювали їх не тільки військовими підрозділами, але й цілими ордами. Зшивали по 10 розтягнутих кінських шкір, обшивали їх по краях одним ремінцем і спускали на воду. На такий своєрідний плот ставили свої вози, сідали самі. Кінці шкір прив'язували до хвостів коней і ті уплав переправляли їх на протилежний берег.

Візантійський історик Микита Хоннат писав, що плотами для половців служили кожані мішки, набиті соломною і зшиті так ретельно, що ні капля рідини не зможе просочитися усередину. Потім сідали верхом на мішки, прив'язували їх до кінських хвостів, зверху клали сідло і зброю, використовуючи коней як човни, перепливали широкі ріки [78].

Торгівля

Придніпровські половці були не тільки найближчими сусідами Русі, які підкочували до самих її кордонів, але й тримали в своїх руках степову частину торгового шляху «із варяг у греки». Біля дніпровських порогів (на волоках) купці, котрі ходили з товарами по Дніпру, ставали зовсім безпорадними. Там їх грабували половці, бо волоки проходили через землі кочівників. Окрім водного дніпровського шляху, уздовж ріки тягнувся Солоний шлях, по якому везли з Півдня сіль на Русь і який діяв і використовувався українськими «чумаками» до кінця ХІХ ст. По Дніпровсько-Донському водорозділу, по кордону між донським і придніпровським кочів'ями проходив ще один сухопутний шлях – Залозний, що зв'язував Русь з Закавказзям.

Як правило, половці безперешкодно, за порівняно невелике мито пропускали торгові каравани, що було їм вигідно. Купці, як відомо, перебували під покровительством руських князів, сваритися з якими половцям не завжди було вигідно. Втім, коли на Русі посилювалася міжусобна смута і коли в степу не було єдиного господаря, який тримав би в руках порядок в ордах, регулював внутрішні і зовнішні відносини, окремі половецькі угруповання здійснювали розбійні напади на каравани. Перші повідомлення про утиски по відношенню до купців з'явилися в літописах під 1167 р. Другий раз про грабівництво купців з боку половців говорив Мстислав Ізяславович у 1170 р., закликаючи князів до великого походу на половців. Після цього походу літописцями не зафіксовано жодного пограбування караванів.

Торгівля половців пов'язана з економічним і соціальним розшаруванням кочових угруповань. Бідніші верстви, не завжди маючи можливість кочувати, схилялися до осілого способу життя. Втім для основної маси половців відновлення економічного потенціалу відбувалося за рахунок пограбування сусідніх руських князівств, на які з вражаючою послідовністю наводили їх ворогуючі один з одним глави князівств. Не говорячи вже про рухоме майно і худобу, тисячі руського люду відправлялися половцями на кримські ринки для продажу. Половці швидко зрозуміли всю вигоду тісного спілкування з торговими кримськими містами. Підкочовуючи до їх стін, вони не намагалися взяти, пограбувати чи спалити їх, як це робили на руському прикордонні. З кримських міст в степ поступали дорогі речі, дорогоцінні тканини, предмети місцевого ремісничого виробництва, вина в амфорах і т.д.

Найбільш активно торгівля йшла в XII ст. з Корсунем (Херсонесом), де панували візантійські купці, Сурожем (Судаком), що був пристанищем італійським купцям (в основному генуезцям), і Тмутараканню, в якій, крім візантійців, велику роль відігравали власні тмутараканські купці й ремісники (як і в Білій Вежі, переважно залишками хозарського населення). В середині XIII ст. араб Ібн-ад-Асир писав про Сураж: «Це місто (Судак) кипчаків, з якого вони отримують свої товари, тому що воно лежить на березі Хозарського моря і до нього пристають кораблі. Товари продаються, а на них

купляють дівчат і невільників, буртаські хутра, бобри, білки та інші предмети їхньої землі» [79].

Товарно-грошові відносини у кочівників степу

Рубрук і Карпіні свідчать про натуральне господарство кочівників. У середовищі кочівників відсутність ремесел позначилася на розвитку товарно- грошових відносин. Разом з тим взаємовідносини з містами як домонгольського, так і золотоординського періодів, проникнення кочівників у міське середовище (на прикладі Саркела, Тмутаракані, золотоординських міст), панування половців над торговими містами, такими як Судак, контроль з боку половецької аристократії над їх економічним життям – все це свідчить про те, що кочівники Східної Європи були втягнуті в торгівлю з містами, а через них і в міжнародні економічні зв'язки.

Археологічні дослідження теж засвідчують наявність товарно-грошових відносин у кочових народів X–XIV ст. Насамперед – це різні монети та привізні речі, а в багатих похованнях – і предмети розкоші іноземного виробництва, до яких належать коштовні тканини, прикраси та зброя з арабськими буквами і надписами. З Русі в степ привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи, а з мордовських земель – сюлгами*. Привізними були шовкові і парчеві тканини, що особливо характерно для золотоординського періоду. Серед чоловічих поховань шовкових і парчевих тканин зустрічається значно рідше, ніж серед жіночих.

Учені роблять висновки, що взагалі обмежене проникнення товарно-грошових відносин в кочівницький степ не розрушало натуральне господарство. Деяке поживлення торгівлі в золотоординський період позначилося на кількості привізних речей. В основному зв'язок з торгівлею предметами розкоші підтримували представники багатих верств населення. Широке залучення в товарно-грошові відносини соціальних низів кочівників мало місце в золотоординський період. Саме в цей час спостерігається збільшення числа привізних речей, а також залучення в

* сюлгами - пряжки для жіночого одягу

товарно-грошові відносини середніх і бідних прошарків суспільства. Грошові відносини мало зачіпали бідних кочівників, а роздрібна торгівля в степу зовсім не розвивалася, про що свідчить той факт, що серед монет XIII–XIV ст., знайдених в похованнях кочівників, дуже мало мідних монет. Про розвиток міського дрібного торгу, навпаки, засвідчує велика кількість мідних монет в культурному прошарку золотоординських міст. Проникнення монет в середовище кочівників відмічається в Поволжі, Подністров'ї, Нижньому Подніпров'ю, Північно-Західному Кавказі. В зазначених регіонах має місце скупчення скарбів і окремих знахідок монет. Майже зовсім не зустрічається поховань з монетами в Пороссі, хоча там знайдено багато поховань золотоординського періоду. На території Київщини, по сусідству з чорними клобуками, в XIV ст. грошові відносини існували, однак проникнення грошей в кочове середовище не встановлено. Інша справа з донецькими і степами Південного Приаралля, де і в XIV ст. не було грошових відносин, немає там і поховань з монетами.

Важливим чинником золотоординської історії, при всій обмеженості проникнення монет в середовище кочівників, був взаємозв'язок міста і навколишнього світу. Монети реєструють найбільший розвиток торгівлі в XIII ст. в Подністров'ї і занепадії в XIV ст., коли вона посилюється в поволзьких степах. Там кочове господарство монгольська аристократія, як вважає Г. Федоров-Давидов, суміщала з експлуатацією міського ремесла і торгівлі, а також активно приймала участь в державному управлінні. У Поволжі кочовий степ оточував невеликі островки торгово-ремісничого і сільськогосподарського населення. Облік поховань з монетами, реєстрація знахідок скарбів і окремих монет показують, що грошового обігу в степах Казахстану не було [90]. Зв'язок між золотоординськими містами і Половецьким степом не носив генетичного характеру, хоча в значній частині міст Поволжя населення було тюркським, половецьким, в минулому, очевидно, кочовим. Генетичні зв'язки на той час вже були заглушені новою, зовсім чужою кочовим половцям синкретичною (нерозвиненою) культурою золотоординського міста, яка нівелювала різницю міжплемінного населення золотоординських міст. Саме тут, між містом і степом існував інший зв'язок, якого не було, наприклад, в Приараллі,

відбувалося, хоча й обмежене проникнення монет в кочове господарство, залучення половців у сферу товарно-грошових відносин [81].

Отже, у XI-XIII ст. половці, визначивши свій політичний та соціально-економічний устрій, вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство - головне їх заняття і багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що давало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслугове на увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами, та розвиток товарно-грошових відносин.

Розділ III

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Кочівники активно сприймали культуру сусідніх країн: побутові звичаї, деталі одягу, предмети побуту, окремі слова, що приходили в степ разом із запозиченими предметами. Так, в Половецькому словнику є слова «хата», «піч», «горщик» тощо. Вважається, що руські жінки, попадаючи в степ, на зиму переходили з юрт в хати, де готували їжу в печах-кам'янках або ліпили їх з глини на каркасах.

Зі Сходу і Візантії до половців надходили розкішні тканини, але одягу вони шили по своїй степовій моді: з коштовної матерії кроїлися сорочки і каптани прийнятих зразків, штани, як правило, були шкіряними. Від візантійців половці запозичили розкішні нашивки на рукавах – «клави», які носили аристократи. Таку ж роль вони відігравали і в половецькому суспільстві: більшість чоловічих і жіночих статуй мали «клави» на рукавах.

Спостерігався і зворотний вплив – половців на сусідів. Вони запозичили розкішний половецький одяг, який широко носився придворними. Проникала сюди і зброя – шаблі, луки, сідла, окремі форми стремени.

Мова

Про половецьку мову ми знаємо з Половецького словника, в якому зберігається за різними підрахунками до 2 тисяч слів. Постійне спілкування половців з Руссю привело до взаємозбагачення обох мов. У половців і на Русі було немало людей, які знали мови один одного. Матері і няньки руських княжат і боярських дітей нерідко були половчанками: вони співали дітям половецькі пісні, говорили з ними рідною мовою. Такі діти виростили двомовними. Так було і з простими людьми, які мешкали в усіх прикордонних зі степом князівствах. У половецьких кочів'ях жили тисячі русичів: жони, раби, полонені воїни, а в середині XII ст. тут з'явилися поселення руських «бродників», які, безумовно, теж були двомовними. Крім того, в прикордонних регіонах проживало немало спеціальних перекладачів, про яких згадується в

«Слові», де їх названо «поганими толковинами», тобто язичниками-перекладачами.

Г.Федоров-Давидов вважає, що підтвердження тези про існування значного половецького населення, яке було раніше кочовим, а в золотоординських містах – осілим, стали письмові джерела кипчакською мовою. Тюрки Поволжя й Уралу говорили мовою, яка включала немало огузьких елементів і складалася на кипчаксько-огузькій основі. То була особлива літературна мова Золотої Орди, відмінна від домінувавшої в Середній Азії чигатайської мови. Кипчакська літературна мова відрізнялася від розмовної мови, якою говорили в золотоординських містах Поволжя, великою кількістю огузьких елементів. У формування літературної мови Золотої Орди значний вклад внесли діячі культури з міст в низинах Сир-Дар'ї. Певні елементи середньоазіатського тюркського мовлення було привнесено вихідцями з Хорезма, що відігравав у Золотій Орді важливу роль. Від переписчиків-бахши, які були зазвичай уйгурами, в цю літературну мову попало немало уйгурських слів. У цілому літературна мова міст Золотої Орди склалася на кипчакській основі. Відомо, що офіційні документи в Золотій Орді писалися на різних мовах, але джерела свідчать, що серед мов Золотої Орди, які вживалися на державному рівні, була і кипчакська [82].

Половецький словник

Визначною пам'яткою про цілком налагоджені відносини кримських міст з Половецьким степом вважається знаменитий Половецький словник (Codex Cumanicus), який був складений невідомим автором. У першій його частині два списки слів. Один список складається зі 1560 слів, розміщених по латинському алфавіту в трьох стовпчиках: латинською, персидською і половецькою мовами. У другому списку (1180 слів), які складені у смислові групи. В кожній із них від 4 до 90 слів. В основному вони відображають інтереси й потреби купців і ремісників, які проживали в приморських містах. Там зустрічаються такі слова, як базар, торгівля, продавець, уплата, борг, ціна, монета, міняла, чорнило, папір, найменування предметів торгівлі, назви тканин різних сортів, східних прянощів, парфумів, дорогоцінних каменів, нарешті, рабів.

Групи слів відображають заняття ремеслами: будівельним, шведським, а також називають такі професії, як лікар, хірург, художник, трактирник, м'ясник і т.п. Крім того, окремі групи слів дають нам загальні поняття, необхідні при характеристиці людини (розумний, красивий, знатний, щедрий), міста (рів, міст, вулиця, будинок), природи (гора, море, долина, трава), окрема група слів про номенклатуру половецького суспільства.

Друга частина Словника починається половецько-німецьким словником і є набором слів і фраз самого різноманітного значення. Там же розміщені граматичні замітки з половецької мови, список половецьких загадок і християнські тексти половецькою мовою та латино-половецькі білінгви (двомовні вирази).

Рукопис Словника зберігається в бібліотеці св. Марка у Венеції. Датується він 1303 р. Словник охоплює різні питання життя і побуту кримського міста і половецького суспільства. Вчені схиляються до думки, що Словник не можна вважати «зрізом» з вузького відрізка часу. Є всі підстави вважати його характерним не тільки на все XIII, але й XII ст. Дані Словника про ремесла відносяться до міських кримських ремесел, а про власне половецькі виробничі навички нам дають уявлення деякі види і типи речей (зброя, прикраси), які знаходять у похованнях, а також кам'яні статуї.

Релігія

Панівною формою релігії у половців був культ предків. Про це свідчать широко розповсюджені надгробні кам'яні статуї, а також святилища. Французький монах-мінорит Рубрук, посланий французьким королем Людовиком IX Святим, свідчить, що «Комани (половці – В.М.) насипають великий курган над померлими, ставлять зверху статую, повернуту обличчям на схід, яка держить в руках перед пупком чашу» [83]. Еріх Лясота, автор пізнього середньовіччя, у своїх спогадах щодо статуй на степових курганах, писав: «Далі пройшли ми сім маяків, висічене з каменю зображення числом 20, які ставили на курганах чи могилах на татарському березі... П'ятого липня спустилися верхом через незаселені дикі степи... проїхавши 5 миль, побачили на одному кургані чи могилі маяк, тобто поставлену на ньому статую чоловіка» [84].

Стіни святилища складали з плитняка і настільки міцно, що нижні «вінці» багатьох з них достояли до наших днів. Інколи по периметру святилища ставилися невеличкі фігури тварин, які повинні були супроводжувати предка в побуті і на полюванні: коня, верблюда, барана, кабана, ведмедя. Очевидно, виготовленню їх не надавалося особливо важливого значення (не виключено, що вони були зроблені з дерева і не дійшли до нас), бо робилися абияк, лише нагадували б фігурки тварин.

Г.Сумароков у своїх публікаціях у зв'язку з 800-річчям написання «Слова о полку Ігоревім» вважав, що в 1185 р. князь Ігор, йдучи степом на вежі Кончака, а потім тікаючи з полону, зустрічав багато тварин і птахів (вовків, лисиць, орлів, ворон, лебедів, сорок, галок, солов'їв), які були не справжніми, а половецькими ордами, які мали відповідних тотемів – тварин [85]. Г.Сумароков писав, що половецькі прапори також зображали тотемів-тварин. Дійсно, в Радзивіллівському літопису на малюнку – графіті половці тримають стяги у вигляді вузьких довгих трикутних прапорів. С.Плетньова підкреслювала, що говорити про таку силу і живучість тотемних уявлень у половців в кінці XII ст. навряд чи правомірно [86]. Разом з тим вона наголошувала, що незважаючи на фактичну відсутність у половців давнішніх проявів язичницької релігії, елементи їх релігійних уявлень були язичництвом.

Водночас вчені доводять, що тісне спілкування з сусідніми християнськими державами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) і мусульманськими (Азербайджаном, Волзькою Булгарією, середньоазіатськими державами) привело до проникнення обох релігій в кочові степи. Конкретних прикладів прийняття половцями мусульманства в літописах не збереглося, зате добре відомо, що ця релігія стала панівною у кипчаків, які залишилися в Середній Азії. Східноєвропейські половці, природно перебували під сильним впливом християнських країн, у першу чергу Русі. Монахи Києво-Печерської лаври залишили спогади про перехід половців у християнство цілими ордами. Як правило, це відбувалося в часи небезпеки і важких обставин, до яких у першу чергу належав стрімкий наступ

монголо-татар на руські землі після 1223 р. У літописах нерідко зустрічаються імена половців: Василь, Гаврилко, Юрій та інші, що свідчить про їх хрещення.

Приймаючи нову віру, половці не відмовлялися від давніх звичаїв. У своїх «записках» Рубрук, розповідаючи про куманські поховальні обряди, зазначає, що померлий був хрещений. Що стосується половців-куманів, які відкочували від угорського пограниччя, то вони вже через покоління почали переходити в католицизм. Кочівники охоче приймали християнство, але судячи по їх імена, продовжували почитати і своїх богів та свої святині.

Шамани

Вони були специфічним прошарком половецького суспільства. Шаманів половці називали «кам», звідки і пішло слово «камлання». Основними функціями шаманів було ворожіння (предвіщення майбутнього) і лікування (зцілення), засноване на безпосередньому спілкуванні з добрими і злими духами. Факт існування шаманів свідчить про те, що світ навколо половців був заповнений самими різними «таємничими силами», з якими міг спілкуватися лише шаман, просити у них допомоги чи відганяти їх від хворої людини. Є всі підстави вважати, що вірування половців мало чим відрізнялися від язичницьких уявлень усіх кочівників. Археологи переконливо засвідчують особливості поховального культу, культу предків і перехід останнього в своєрідний культ предків-вождів.

Поховальний культ належить до давніх форм релігії. Незважаючи на те, що способи спілкування з померлими залежали, як правило, від віку, статі, суспільного становища, половецький поховальний обряд відрізнявся цілком визначеними рисами, які дають підстави говорити про зв'язане з поховальними ритуалами вірування. Після виконання поховального обряду могилу засипали і над нею зводили земляний або кам'яний курган. Рубрук про таке поховання писав: «Комани насипають великий пагорб над померлим... Я бачив одного недавно померлого, біля нього вони повісили на високих жердинах 16 кінських шкір, по чотири з кожної сторони світу; вони поставили перед ним

для пиття кумис, для їди м'ясо, хоча й казали про нього, що він був охрещений...» [87].

Суть поховальних обрядів нерідко видозмінювалася, але основним для половців було те, що у кожної людини є душа, яка після смерті потребує в такому ж оточенні, що було в людини за її життя. Тому в могилах знаходили багато речей, бо потусторонній світ уявлявся половцям простим продовженням дійсного. На їх думку, душа предка набувала особливих можливостей і сили, щоб допомагати людям, які приносять їй пожертвування. Такі переконання були характерні для народів, у яких панівною формою релігії був культ предків.

Шамани всіляко підтримували культ предків як головний компонент їх релігійних уявлень. Камінні статуї замовляли багаті, а бідні обмежувалися виготовленими із повсту зображеннями предків, які розміщали в юрті, зустрічалися і дерев'яні статуетки. С.Плетньова вважає, що західна вітка половців, яка не ставила кам'яних ідолів, користувалася саме такими повстяними, більш «рухомими» статуетками. Святилища з кам'яними статуями ставилися під відкритим небом у доступних для всіх і видних здалеку місцях. Усі перехожі мали поклонятися їм і приносити певне пожертвування.

Обряд поховання

Курган насипався з каміння чи обкладався ним, померлих укладали на спину головами на схід, поряд з ними (частіше зліва) теж головами на схід поміщали цілі туші коней або чучела, але з відчленованими по коліна ногами. Хоронили з почестями як чоловіків, так і жінок, ставили їм поминальні храми зі статуями. Цей кипчакський обряд уже в приаральських і заволзьких степах почав нівелюватися в морі чужих звичаїв: кам'яні насипи стали замінити простими земляними, а замість цілого коня все частіше почали з'являтися чучела, мінялася й орієнтовка – головами на захід клали спочатку коней, а потім і покійників. У цілому поховальний обряд свідчить, як і антропологічні дані, про постійне змішення різних етносів і племен. Процес цей особливо посилювався після приходу вже сильно перемішаних

з іншими племенами кипчакських орд у південноруські степи. Залишалася незмінною лише одна етнографічна ознака – спорудження святилищ, присвячених культу чоловічих і жіночих предків. Принесений з глибини Кимакського каганату, цей звичай отримав подальший розвиток у південноруських степах.

Археологічні й антропологічні дослідження дають підстави вже зараз говорити про те, що кипчакські та кимакські орди дуже швидко, через одне, два покоління, ставали народом зі зміненими фізичними і частково культурними традиціями. Вони начебто знівелювалися зі всіма проживавшими до них у степах етнічними угрупованнями.

У більшості чоловічих поховань поряд з покійником клали коня зі зброєю і зброю. Зазвичай до нас дійшли лише металеві частини цих предметів: залізні вудила, стремена, підпружні пряжки, залізні наконечники стріл, шабельні клинки. Крім того, майже у кожному похованні знаходяться залізні невеликі ножики й кресало. Усі названі предмети характерні надзвичайно однаковими розмірами і формою. Така стандартизація спостерігається по всій степовій території аж до Уралу.

Крім залізних речей, у похованнях степовиків знаходять залишки берестяних і шкіряних сагайдаків (останні з залізними «дужками»), кістяні накладки-петлі для берестяних сагайдаків, кістяні накладки на лук і кістяні «петлі» для кінських пут. Для всіх цих речей і окремих деталей характерна також одноманітність. Ретельна обробка предметів (зокрема, шліфівка поверхні кісті) дає підстави думати, що вони виготовлялися спеціалістами.

У степовних жіночих похованнях трапляються різноманітні прикраси. Можливо, що частина їх привозилася з сусідніх країн, однак половчанки носили своєрідний головний убір, характерні сережки і нагрудні прикраси. Вони невідомі ні на Русі, ні в Грузії, ні у Візантії, ні в кримських містах. Очевидно, їх виготовляли степові майстри-ювеліри.

Заслуговує на увагу, що ряд вчених, у тому числі Л.Гумільов, А.Нікітін та інші, вважають, що для половців було характерне «степове християнство», представлене несторіанством, до того ж сильно прикрашеним манихейством

(містикою). А.Нікітін наголошує на популярності несторіанства серед кочових народів. На відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, осудженого Ефеським собором у 431 р., мало уваги надавали обрядовій стороні релігії. Обов'язкові були лише акти хрещення і причащення, чому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд, як правило, чаша, зображення якої можна побачити на скелях Азії від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак не вважали потрібним шанування ікон, а тим більше хреста, який був знаряддям катування і страти перших християн. Звідси відпадала необхідність у спеціальних храмах та урочистій обрядовості служб. Не визнаючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежувалися тільки священиками, завданням яких була лише проповідь, повчання і здійснення двох головних обрядів – хрещення і причащення.

Несторіанство найкраще підходило для кочівників, бо вписувалося в їх повсякденний побут. Саме вчення передавалося у вигляді книг і згорток, що передбачало поширення грамотності серед послідовників Несторія. В основі його вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як проголошувала церква, а людиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Несторіанство, з одного боку, відкривало шлях різним містичним вченням про Всесвіт і людину, в тому числі і манихейству, а з другого – могло розглядатися як повернення до першооснов християнства, життя перших християнських общин.

Єресь Несторія була проклята на вселенських соборах і засуджувалася церквою, бо відмовляла Ісусу в божественній природі і вважала Марію не «Богородицею», а всього тільки «людинородицею». Послідовники єресіарха зводили хулу на Бога і монах-літописець був по-своєму правий, називаючи половців (якщо вони були несторіанами) «ворогами Бога» і церкви [88].

Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила живий відгук в душах кочівників. Дослідники намагалися знайти джерельні докази християнства половців, але їх пошуки не увінчалися успіхом. Втім, окремі з них, у тому числі А.Нікітін, вважають, що суттєвим доказом є те, що в руках кам'яних баб знаходяться

посуд, згортки чи прямокутники книг. Посудина повинна нагадувати про євхаристії («чаша Грааля»), книга або згорток – про вчення. В цьому, вважають автори, кам'яні баби надзвичайно схожі з католицькими надгробниками Західної Європи епохи середньовіччя, на яких художники зображали померлих в парадних одягах, вкладаючи в їх руки євангеліє або молитовник.

Про християнство половців писав авторитетний арабський мандрівник першої половини XIV ст. Ібн-Баттута, який у своїх записках стверджував, що «кипчаки – православної віри». Якої саме і що сповідували, а що відкидали – знаменитого мандрівника не цікавило. Половці, названі киччаками, були на той час складовою частиною Золотої Орди. Її правителі дуже скоро прийняли мусульманство, на думку А.Нікітіна, з політичних міркувань, тоді як основна маса кочових половців до середини XV ст. продовжувала сповідувати несторіанство [89].

Одяг

Половці мали пристрасть до багатого одягу, який користувався великим попитом у королівських та імператорських дворах Угорщини, Візантії та інших країн. У розкопках курганів знаходять золототкані каптани з вишитими зображеннями архангелів і давньоруськими надписами. Металічні частини каптанів інкрустувалися скляними вставками київського походження. Багаті одяжі князів поступали в степ переважно як подарунки ханам при укладенні мирних угод. Заможні половці носили високі шкіряні чоботи, краї яких досягали середини бедра.

Основною частиною головного убору жінок були «роги», зроблені зі срібних випуклих штампованих напівкільцець, нашитих на повстяні валики. Переважна більшість кам'яних жіночих статуй зображалися саме з такими «рогами». Інколи ці роговидні прикраси використовувалися як нагрудні. Крім них, половецькі жінки носили й більш складні нагрудні підвіски, що відігравали роль амулетів. Вони дуже поширені на жіночих кам'яних статуях.

Особливою оригінальністю відзначалися, видно, дуже модні в степах, срібні сережки з дутими біконічними або «рогатими» (з шипами) підвісками. Їх носили не тільки

половчанки, але й чорноклобуцькі жінки. Інколи разом з жінками вони проникали й на Русь, бо відмовлятися від улюблених прикрас жони-половчанки не хотіли.

Ще більш типовими прикрасами для кочівників були металічні дзеркала, виліті зі світлої бронзи, відшліфовані з одного боку диска і з петлею на звороті. Носили їх жінки в шкіряних чи матерчатих гаманцями на поясі. На Русі в той час дзеркалами взагалі не користувалися. Ця чисто східна річ була розповсюджена в степах з давнини. Багато дзеркал в середині століття поступало з кочівниками з Китаю та Ірану. Зворотна поверхня їх прикрашена складними візерунками – рослин, тварин, драконів і т.п. Половецьке виробництво дзеркал стало продовженням хозарського, а продовжували його потомки хозарських ливарників, які залишалися жити в Саксині, Білій Вежі, містечках на Донці. Правда, вони вже не робили копій зі східних зразків. Дзеркала були прості, на зворотній стороні, крім масивної петлі в центрі, виділявся бортик, а інколи два перехрестні біля петлі валики, що утворювали хрестовидний знак. Отже, речі обряду поховання свідчать, що в половецькому суспільстві існували свої ремісники.

Побут

Монахи Плато Карпіні і Вільгельм Рубрук проїхали по євразійських степах у XIII ст. після завоювання їх монголами. У своїх записах-звітах вони детально описали побут монголо-татар, який мало чим відрізнявся від інших кочівників, а тому правомірно використати їх дані і при характеристиці половецьких осель. Плато Карпіні був більш лаконічний, тому С.Плетньова наводить у своїй монографії його повідомлення: «Ставки (юрти) у них круглі, виготовлені на зразок палатки і зроблені з пруття і тонких палок. Зверху ж в середині ставки є кругле вікно, звідки попадає світло, а також для виходу диму, тому що в середині у них завжди розведений вогонь. Стіни, криша і двері повстяні. Деякі ставки великі, а деякі невеликі, відповідно достатку людей. Деякі швидко розбираються і ремонтуються, і переносяться на в'ючних тварин, інші ж можуть розбиратися, але перевозяться на візках. Для менших при перевезенні на візках достатньо одного бика, для великих

– три, чотири і навіть більше, відповідно з величиною візка» [90]. Таким чином кочівники користувалися двома типами юрт – одні ставилися на вози, інші – стаціонарні – на землю.

Юртами користувалися також горожани. Аль-Гарнаті писав про те, що в Саксині житлами були великі палатки. Природно, чим стаціонарніше ставали зимові становища, тим більше з'являлося в степу веж з наземними юртами. Саме такі юрти стояли в становищі хана Кончака, який привіз туди Ігоря в 1185 р. Ігоря посадили в одну з них. Збираючись втікати, він, виходячи з житла, підіймав стіну і вилазив, що свідчить про те, що жив він в юрті з повстяними стінами, які легко можна було підняти. Як відомо, Ігор перебував у полоні навесні і влітку, однак становище було повне стаціонарних веж. Літопис повідомляє про втечу князя «через вежі» – через усе велике становище, що тягнулося по обидва береги Тори до берега Донця [91]. Знали половці і житло з глинобитними стінами. Дослідникам відоме лише одне таке зимовище з глинобитними стінами – Біла Вежа. Нерозбірні будинки зводилися кочівниками вже на третій (напівосілій) стадії кочування.

Появу у половців глинобитних помешкань пояснюють тим, що хозарське населення міста після того, як його залишили русичі, зосталося там проживати і навіть займатися певними ремеслами в цьому поселенні, оточеному до останнього десятиліття XII ст. з усіх боків кочів'ями. Такі ремісничі селища з'являлися в степах і заселялись спочатку етнічно іншим населенням (залишки переможених і завойованих народів). Саме їх вплив нерідко викликав перші кроки кочівників до осілости, бо там залишалися на літо бідніші верстви угруповань, які не мали можливості кочувати.

Закони звичаєвого права

Арабський автор Ібн-Баттута писав про половців: «...у худоби їх нема ні пастуха, ні сторожів через строгість постановлення їхнього за крадіжку. Постановлення ж їх з цього приводу таке, що той, у кого найдуть украденого коня, повинен повернути його господарю і разом з тим віддати йому 9 таких коней, а якщо він не в змозі зробити це, то відбирають за це у нього дітей його, а якщо в нього немає дітей, то його самого заріжуть» [92]. У тваринницькому господарстві при неозорих

стадах цей жорсткий закон був цілком необхідний степнякам. Однак, як пишуть дослідники, він не виключає розбійницького звичаю «баранти» – захоплення стада з сусіднього кочів'я (по суті, масової крадіжки). З «барантою» боролися силою і владою якого-небудь могутнього хана, під «руку» якого охоче йшли степові угруповання, сприяючи утворенню в степах нових об'єднань. Вчені вважають, що культ шанованого предка у половців був поєднанням трьох первинних уявлень: «ідеї душі померлого, тотемічного прародителя і сімейно-родового покровителя» [93].

С.Плетньова зазначає, що перша і остання ідеї доволі чітко виділяються при дослідженні кам'яних статуй, але «тотемного предка» зовсім не видно в цьому джерелі, хоча уявлення про нього були дуже сильні і живучі в тюркомовному середовищі. Справа в тому, що згідно давній тюркській легенді прародителькою всіх тюрків була вовчиця. Звідси ми бачимо прямий зв'язок Боняка з вовками-покровителями, бувшими давніми тотемами роду. Боняк перед битвами спілкувався з вовками, що припадає на кінець XI ст. – період становлення класового суспільства у половців. У кінці XII ст. у половців було вже достатньо розвинуте феодальне суспільство. Тому ідея «сімейно-родового предка» на цей час фактично стала основною в культурі предків, який переродився в культ вождів-предків. Тотемний предок відійшов у легендарну давність.

Предмети побуту і прикрас

У половецьких курганах археологи знаходять: бронзові котли з залізними ручками, шкіряні сумки з риболовними гачками. Широко зустрічаються скляні і срібні виті браслети, візантійські амфори, візантійська і сицилійська парча.

Заслужовують на увагу предмети побуту, виявлені під час дослідження половецького комплексу Чингульського кургану на Запоріжжі.

Чаша срібна з позолотою. Мала півсферичну форму, дутий кінцевий піддон та ручку-кільце, прикриту на рівні вінець платівкою-трилистником, прикрашеною гравіюванням. Тулуб чаші поділений на шість клинів, обведених арочним фризом з хвилястих стеблин. Клини з зображенням людини на повний зріст чергуються зі стилізованим деревом життя. Зображення людей не повторюються. Усі вони в довгому

вбранні з головними уборами, з однією опущеною рукою та зігнутою вгору другою. У руках зображені якісь предмети. Вінця прикрашені фризом з пальметок у серцеподібному оточенні. Зображення виконані тонкими протиснутими іззовні лініями. На дні чаші, іззовні, надряпані дві паралельні лінії – родова тогма (знак) кипчаків. Висота чаші близько 10, діаметр дна – 4 см.

Курильниця срібна з позолотою. Виготовлена у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрита півсферичною притертою кришкою. Кришка прикрашена кулястим навершям, увінчаним чотирипелюстковою квіткою з бутонем. Ажурна куля утворена складним переплетінням рослинних пагінців і кріпилась до кришки розширеною основою за допомогою чотирьох заклепок. Уся зовнішня поверхня посудини у закритому вигляді позолочена. Піддон, чаша та кришка вкриті іззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються. Ніжка піддону поєднувалася з внутрішнім простором чаші за допомогою бронзової ручки. Донце чаші мало отвір. Рурка піднімалася на кілька сантиметрів над дном чаші. Вона увінчана шишкою пінії, що піднімається над краєм вінець чаші. До шишки тягнеться м'ясистим язиком лев, срібний з позолотою та інкрустованими камінцями-очима. Задніми лапами лев опирається на конічну основу рурки, а передніми – ледве не сягає її верхнього краю. Довгий хвіст опоясує лев'яче тіло знизу. В середині чаші знаходяться зображення вовка, грифона, бика та орла зі змією у дзьобі. Поверхня медальйона позолочена. Усі тварини передані у русі. Загальна висота посудини – 31 см, діаметр чаші – 15,8 см, діаметр кришки по чаші – 8,5 см.

Кресало. Залізне, вузького овалу з прорізом, дволезове. Довжина кресала 12 см, прорізу – 6,5 см, ширина – 3 см, прорізу – 0,8 см.

Жезл. Золотий витий стрижень. Квадратний у перетині в центральній частині і круглий на потоншених кінцях, загорнутих у невеликі петлі. На одній з граней помітний шов проковки. Довжина стрижня – 42 см, максимальна товщина – 1х1 см, вага – 188 г.

Золоті перстні

Перший мав плоску в перетині дужку, запаяну з двох частин і декоровану різьбленим геометричним орнаментом

та восьмигранний щиток-кошик, що звужувався до дужки і в якій був вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору. Камінь кріпився за допомогою розклепаних країв щитка, які напливали на бічні грані самоцвіту. Висота персня – 2,8 см, діаметр дужки – 2,2, висота щитка – 0,7, довжина – 2,3, ширина – 0,7–1,5 см.

Другий перстень мав округлу в перетині дужку та пірамідальний, основою до дужки, щиток, вершина якого увінчана прозорим самоцвітом бузкового кольору, вправлений у відповідний паз на вершечку щитка. Лінії з'єднання дужки з щитком позначені пуансоном. Висота персня – 2,5 см, діаметр дужки – 2,3 см, сторона основи – 1,5 см, висота щитка – 0,8 см.

Золотий ланцюг. Сплетений з дротинок, запаяних на кінцях, де в плетиві було зроблено по круглому отвору, довжиною – 30 см, діаметром – 0,3 см, діаметр отворів – 1,5 мм. Ланцюг служив шийною гривною.

Шовковий ремінь. Мав ширину – 1,5 см і був декорований з інтервалом у 2 см срібним фігурним окуттям. Окуття мали три півсферичні розширення з потрійними рельєфними валиками між ними. Середнє розширення мало наскрізний отвір по центру. Задня планка окуття плоска. Окуття кріпилося до стрічки ременя двома заклепками. На окутті від пряжки, на спеціальному вушці, висіло рухоме срібне кільце. Довжина окуттів – 2 см, ширина – 0,5, діаметр кільця – 1 см. Наконечник ременя виготовлений з вузької срібної платівки, перегнутої на дві рівні половини, стулені одна до одної. В основі наконечника зроблено неглибокий виріз півколом, а стулені половини платівок були скріплені трьома заклепками: дві в основі і третя посередині. Зовні заклепки увінчані кулястими голівками. Довжина наконечника – 8, ширина – 1,3 см. Голівка пряжки складається з щитка та фігурної рамки приймача. Щиток зроблений подібно до наконечника, тобто із зігнутої навпіл вузької срібної платівки з пазами для рамки-приймача й дуговидною виїмкою в основі. Щиток кріпився до ременя за допомогою п'яти заклепок: по дві на кутах і одна посередині. Кутові заклепки прикрашені кулястими потовщеннями, а центральна – срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Довжина щитка – 11 см, ширина – 1,4 см. Срібна рамка-приймач

ліровидної форми з рухомим язичком мала фігурну передню планку з півсферичними виступами на кутах і посередині та рельєфними валиками між ними. Довжина приймача – 2, ширина 2,7 см. Рамка поєднувалась з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому був зафіксований і язичок пружки.

Нагрудний ланцюг. Сплетений з товстих електричних дротинок. Кінці ланцюга сховані у рурчасті втулки, срібні з позолотою, закриті з торців такими ж платівками. У платівки впаяні стрижні з петлями, вправленими у глухе кільце, тобто ланцюг був замкнений наглухо і вдягався через голову. Втулки були прикрашені на торцях обідками-косицями з плетених дротинок. Діаметр ланцюга у перетині – 1 см, діаметр замкненого ланцюга – 35 см, довжина втулок – 4 см, діаметр – 1,3 см, діаметр з'єднуючого кільця – 1,5 см [94].

Скульптура

Дослідники вважають, що скульптура середньовікових кочівників у Східній Європі, більша частина якої є половецькою, складається з тисячі екземплярів. Статуї зберігаються в музеях України, Росії, окремі екземпляри знаходяться в степу. Зрозуміло, що це тільки незначна частина усіх статуй, які ставили в степу кочівники. Знищувати їх почали монголо-татари, про що свідчать поховання XIII–XIV ст., в яких нерідко виявлялися розбиті статуї. У масових масштабах продовжилося знищення статуй, коли степ почали заселяти росіяни і українці – тоді ними користувалися як будівельним матеріалом.

Половецькі статуї відзначаються високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин. Скульптури були різних видів: стоячі, сидячі, поясні, зображені з руками і без рук, з фоном і без нього. Кількість жіночих статуй переважала, що свідчить про високе становище жінки в половецькому суспільстві. Час розквіту скульптури припадає на другу половину XII ст. На початок XIII ст. традиція виготовлення і встановлення кам'яних статуй над могилами половецької знаті минула. Існували вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі, західна вітка половців кам'яних ідолів не ставила, їх заміняли невеликі повстяні статуетки.

Статуї мали для половців велике сакральне значення. Їх поважали як богів, поклонялися їм і приносили жертви.

Про це образно писав азербайджанський поет XII ст. Нізамі, дружина якого була половчанкою.

*И перед идолом гнётся кипчаков спина...
Всадник медлит перед ним, и, коня придержав,
Он стрелу, наклонясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.*

Виготовлення скульптур займало багато часу і сил майстра. Спочатку потрібно було знайти для цього певної величини і пропорції камінь. Потім він розмічав його, враховуючи майбутні пропорції статуї. Сьогодні ці пропорції здаються нам дещо вкороченими нижньою частиною, що дехто з дослідників схильний вважати недостатньою кваліфікацією скульпторів. Така диспропорція, що повторюється навіть в найдосконаліших скульптурах, свідчить про те, що всі вони ставилися на постаментах і до того ж на високих місцях. Розраховувалося, що людина, яка підійшла до статуї, мала осягнути відразу всю скульптуру, а не тільки її ноги. Половецькі каменярі, вирішуючи цю проблему, навмисно порушували пропорції фігури, зосереджуючись на зображенні обличчя, в якому досягали не лише портретної схожості, але й відображенню характеру померлого предка.

Скульптори добре знали здатність каменю вивітрюватися на відкритому повітрі. Для збереження своїх витворів вони старанно шліфували поверхню, на що в основному витрачалося багато часу і вміння. Разом з тим вони розмальовували їх різними органічними фарбами, що виглядало вельми живописно і, безумовно, справляло сильне враження на власних родичів і всіх, хто проїздив мимо. Вважається, що повного розквіту виготовлення скульптур досягло в другій половині XII ст. У кінці цього століття і на початку наступного з'явилися в степах «стеловидні» статуї. Вони вірно зображали фігуру – з грудьми, випуклим животом, угнутою спиною, ретельно опрацьованими рисами головного убору і обличчя – ваялася без рук і ніг. Такий підхід до деякої умовності зображення, як правило, влюбій галузі мистецтва з'являється під час її занепаду, тому, на думку С.Плетньової, мода на встановлення кам'яних статуй в степах подалу почала затухати.

Одночасно з виготовленням кам'яних скульптур виготовлялися й аналогічні їм дерев'яні статуї, що свідчить

про розквіт у половців деревообробного ремесла. Дійшли вони до нас в окремих екземплярах і в дуже поганому стану, але є всі підстави вважати, що їх було також багато, як і кам'яних, і вони також яскраво розмальовувалися.

Статуї виготовлялися у двох канонічних позах: стоячими і сидячими. Чоловічі стоячі статуї, як правило, зображалися зі зброєю (шаблями, луками, сагайдаками), на сидячих – її ніколи не було. На поясі в них поміщалися лише ножі і гаманці. Пояснюється це різницею в суспільному становищі предка за життя. Померлі, зображені стоячими зі зброєю, були воїнами, які загинули в битві; сидячими виконувалися статуї аристократів, котрі не приймали участі з тих чи інших причин, у воєнних діях, померлих своєю смертю.

Після битви з монголо-татарами на р. Калка (1223 р.) у половців почав поширюватися звичай споруджувати приховані святилища. Як і раніше, вони ставилися на високих курганах. Однак статуї вже не височіли над огорожею, а спускалися стоячими в глибокі ями, які на випадок небезпеки зрівнювали з землею. Немало з таких схованих скульптур виготовлені не з каменю, а з дерева. Дерев'яні стали продовженням кам'яних самого пізнього часу їх розвитку в останній період існування звичаю спорудження предкам святилищ. Поява прихованих святилищ свідчить про невпевненість половців у своїх силах у боротьбі з монголо-татарами та можливості зберегти свої святини.

Підсумовуючи зазначимо, що культура половців – це не тільки важливе суспільне явище, але й особливий історично визначений рівень розвитку кочового етносу, який необхідно вивчати для повного уявлення про становлення світової цивілізації. Кожен із основних чинників культури Половецького степу (мова, релігія, обряд поховання, одяг, побут, звичаєве право, предмети побуту і прикрас, скульптура) був пристосований змістом і формою до життєвих потреб кочового населення.

Розділ IV

ПОЛОВЦІ «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

На думку А.Нікітіна, в кінці XII ст. Русь і Степ представляли утворення, переплетене багаточисленими нитками родинних, дружніх, політичних та економічних зв'язків [95]. У контексті зазначеного окремої розмови заслуговують події весни 1185 р., пов'язані з Новгород-Сіверським князем Ігорем Святославичем, який був по крові (а мабуть, і по вихованню, і по мові) на 3/4 половцем. Тим не менш, упродовж тривалих десятиліть тлумачення «Слова...», а також подій 1185 р. здійснювалося під кутом зору «половецької небезпеки» для Русі кінця XII ст. Не приймалися до відома як дружба Ігоря і Кончака, яка за свідченням літопису міцніла з кожним роком і завершилася шлюбом Володимира Ігоревича на Кончаківні, так і жорстка усобиця Ігоря з Володимиром Глібовичем переяславським, що розпочалася із-за цієї дружби. Так виникла парадоксальна ситуація, коли Ігоря одні оголошували воїном-героєм, який виступав «за землю Русскую», а інші – «предателем русских национальных интересов». Разом з тим ні ті, ні інші не намагалися навіть розглянути ситуацію, яка склалася під кутом зору чисто людських відносин. Мова йде про особливості «походу» Ігоря і про його перші зустрічі з половцями. Існують дві версії подій квітня-травня 1185 р., викладені з діаметрально протилежних позицій. У тексті Іпатіївського літопису розповідь несе на собі явний відбиток впливу «Слова...» з позицій, сприятливих новгород-сіверському князю. Навпаки, короткий нарис Лаврентіївського літопису нагадує памфлет – стільки в ньому неприязні до чернігівських князів і збиткування над їх полоном половцями.

Спробою воєнного походу подає цю подію лише Лаврентіївський літопис. Уважне ознайомлення з текстом Іпатіївського літопису дає підстави таку версію поставити під сумнів. Як неодноразово підкреслював у своїх працях Д.Лихачов, давньоруські письменники дотримувалися певної термінології (етикету), відповідно характеру тієї чи іншої дії. Так, по Іпатіївському літопису, Ігор не «виступав», «не ісполчився», не «вступив у стремена», як повинен був сказати

літописець про початок воєнного походу, а всього лише «поїхав із Новгороду», «взяв з собою» свого брата, племінника і старшого сина. Іншими словами, воєнні дії не були основною метою походу. Їхали вони «не спеша», зовсім не турбуючись, що про них може хтось провідати. Ще більш дивний епізод зі «сторожами», тобто розвідкою, яка сповістила Ігоря, що «ратниці наши ездят с доспехами», тому потрібно або поспішати. Як розуміти таку дилему?

А.Нікітін стверджує, що ситуація вимагає деяких пояснень. Без розвідки в той час не вирушали ні в які мандри, все рівно, чи їхали із замка в замок, чи в експедиції, чи воєнний похід. А ось що таке «наши ратниці», при чому тут «доспіхи»? Б.Рибаків вважав, що це половці («наші супротивники»), яких побачила розвідка, але чому вони «наші», і причому тут «доспіхи», коли половці завжди їздили озброєними. Пояснюють і перекладають це місце літопису так. Розвідка зустріла дозорних свого князівства, які наготували зброю, чекали ймовірного противника. Подальший шлях у степу без супроводу міг виявитися небезпечним, але існує думка, що Ігор їхав у степ не до ворогів, а до друзів. Таким другом для нього, як відомо, був Кончак. Починаючи з 1174 р., на сторінках Іпатіївського літопису зустрічаються свідчення міцної дружби руського князя і половецького хана, старшого серед Шаруканидів. У 1180 р. вони брали участь у спільних бойових діях у складі військ Святослава Всеволодовича, причому половці просилися бути під началом Ігоря. В 1183 р. із-за Кончака, якого Ігор не дав пограбувати Володимирі Глібовичу, розв'язалася кривава усобиця між новгород-сіверським і переяславським князями, яка навесні 1185 р. охопила й інші князівства. Як відомо, Володимир Глібович громив землі Ігоря так, як це в травні 1185 р. зробив Гзак.

А.Нікітін вважає, що навесні 1185 р. прикордонні руські землі готувалися до можливого нападу половців, спровокованого переможним походом київських князів у попереднє літо. Тоді Володимир Глібович узяв великий полон, який ще чекав у Києві свого викупу чи обміну [96].

Гзак, відігравши трагічну роль у долі Ігоря, через декілька днів після попередження «сторожі» ішов за «обмінним фондом», йому потрібні були не стільки гроші для викупу,

скільки люди для обміну. Ось чому, на думку А.Нікітіна, коли Ігор і його супутники опинилися в полоні, Гзак того ж часу послав у Київ гінця до князів з пропозицією: або ви приходьте до нас «по свою братію», або ми йдемо до вас, але все це відбулося значно пізніше. Поки-що ж у степ були послані дозори. І тут варта уваги відповідь, яку вклав в уста Ігоря автор, що, мовляв, не зіткнувшись з небезпекою, повернутися назад – «позор пуще смерти», а повернутися можна лише на випадок неминучого бою. Значить, продовжує дослідник, не бій був основною метою експедиції. Виявляється, що причина поїздки була настільки важлива, що ні сонячне затемнення, ні супроводжуючі його зловіщі знамення, так яскраво і поетично описані в «Слові...», не зупинили Ігоря і його супутників.

Князь Ігор розраховував на безкровну перемогу. В описанні першої зустрічі з половцями сходяться всі три, вкрай суперечливі джерела: памфлет Лаврентіївського літопису, «Слово...», а також текст Іпатіївського літопису, що зберіг найбільш ґрунтовне описання того, що відбувалося. Звернемося до нього.

Військо Ігоря підійшло до берега річки Сюурлій близько полудня. Половці чекали на протилежному боці, вистроївшись у бойові порядки. За ними – їхні вежі, скрипіння коліс яких розносився вночі як «крик наляканих лебедів». Князі не встигли «исполчиться» (построїтися в бойові порядки) і підійти до річки, як із рядів половців вискочили лучники, випустили по стрілі в бік русичів і кинулися втікати. За ними поспішили й ті, хто стояв далі від річки. Інакше кажучи, не прийнявши бою, а лише відсалютувавши своїми стрілами, половці втекли, покинувши напризволяще свої вежі і сім'ї. Дружина Ігоря, перебравшись через річку, кинулася в погоню, але бою так і не відбулося.

Чи не здається це дивним? По-перше, на випадок воєнних дій вежі відкочували далеко в степ, де їх не міг дістати противник. По-друге, половці явно чекали на дружину Ігоря, але не збиралися з нею битися. По-третє, вони покинули своїх близьких на милість переможця, нібито були переконані, що з ними нічого не трапиться.

У такому випадку перед нами не бій, а лише його інсценізація, за котрою розпочався «пир победителей», в описанні якого наші зазначені джерела теж тотожні.

Він продовжувався всю ніч, радісний, хмільний, безтурботний. Останнє було найбільш неймовірне, адже половці могли повернутися або підійти нові об'єднання. І тим не менш русичі були настільки переконані в своїй безпеці, що вранці «изумились», за словами літописця, побачивши себе оточеними. Та дивацтва на цьому не закінчилися. У руках князів був багатий полон, яким вони могли відкупитися, але так питання не стояло. Гзаку потрібні були люди для обміну. Князівська «потіха» поверталася кривавою данню для простих людей, які розплачувалися життям і свободою за нарушений мир зі Степом.

Заслуговує на увагу, що в окремих місцях «Слово...» виявляється значно точнішим за літописи, особливо там, де цього вимагали закони рицарської поетики. При переліку трофеїв, захоплених на березі річки Сюурлій, ми не знаходимо ні рабів, ні дітей, ні стариків – того, хто мав бути у вежах. Натомість були молоді половчанки – «красные девки половецкие», з якими була захоплена валка з одежами, прикрасами, тканинами. А в кінці «Слова...» «красная девка» виявляється синонімом дочки Кончака, що на думку окремих дослідників, перед нами валка з приданим нареченої, яку супроводять подружки-фрейліни. Тим більше, що Кончаківна дійсно стала дружиною Володимира Ігоревича.

У контексті зазначеного загадковий інцидент на березі Сюурлій виявляється реалістичною картиною степового весілля, яке розпочалося таким характерним в ритуалі «боем за наречену» з наступною скачкою і «викраденням» самої нареченої і її подруг (до речі, теж наречених), з «пограбуванням» приданого з наступним «банкетом переможців», де пили й співали і де, за законами Степу, не було батьків нареченої. Вони з'являлися лише на другий день, коли наречена вже стала дружиною викрадача, з якого вимагався калим. На наступний день першим з'явився не Кончак, а Гзак, який ішов за полоном. Кончак з'явився тоді, коли невдачливі свати і молоді опинилися в полоні, а разом з ними і калим, який Ігор віз Кончаку, те саме «руське золото», за утрату якого, за словами автора «Слова...», докоряли – «каляли» Ігоря різні народи. Дійсно, якщо Ігор ішов на битву з половцями, то звідки і для чого йому золото ?

Водночас Кончак прибув занадто пізно. Гзак встиг на той час навіть послати гінця в Київ з пропозицією обмінятися полоненими. Молодих і «красных девок» йому довелося звільнити, щоб уникнути конфлікту з Кончаком і донськими половцями, до яких Гзак не належав, але на Ігоря та інших така недоторканість не поширювалася. Згадаємо, що в 1168 р. Олег Святославич, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей, і тепер половецький хан мав нагоду взяти задуманий реванш. Тому, віддавши Ігоря «на поруки» Кончаку, він відмовився від пропозиції Кончака виступити проти їх спільного з Ігорем ворога, переяславського князя Володимира Глібовича і відправився в Посейм'я грабувати землі новоявленого зятя Кончака.

Така версія прочитаного тексту «Слова...» А.Нікітіна, яка виникла на основі скрупульозного аналізу джерел, і відповідає як змісту твору, так і характеру русько-половецьких відносин. Вона пояснює мету експедиції, знімає загадки «першого бою», «русского злата», обумовленість одруження Володимира Ігоревича, який виїхав із Путивля, тільки що отриманого ним в уділ, тобто вже князем, що обов'язково передувало весіллю і свідчило про його самостійність і незалежність від сім'ї. Літопис допомагає навіть визначити людину, яка займалася підготовкою шлюбу – нею був Ольстин Олексич. Незадовго до походу він перебував «в половцах» з якоюсь місією, мабуть домовлявся про місце зустрічі нареченої, а їхав він не з міфічними «ковуями», а просто «ко вуям своим»: родичі у половців були і в бояр, яким був по повноті імені свого Ольстин Олексич. Отже, якщо все так сходиться, то тоді звідки виник традиційний погляд на події?

Л. Жуковська стверджує, що «Слово...» з'явилося у О. Мусіна-Пушкіна в копії, зробленій зі списку останньої третини XV ст. [97]. Між 1185 р. і цим часом текст поеми неодноразово переписувався, причому орфографія дозволяла говорити, в крайньому разі, про три серйозні редактури. Як при цьому мінявся зміст, сказати важко, але перестановки, які пропонував Б.Рибаків, і навіть пряме доповнення тексту, ще раз нагадують про фрагментарність змісту [98].

А.Нікітін вважає, що серйозної зміни «Слово...» зазнало після Куликівської битви, як би у відповідь на неї. Для читачів

і слухачів кінця XII ст. факт полону руських князів половцями був другорядним у порівнянні зі щасливим кінцем. Після 1380 р. це було вже неможливим. «Задонщина» була написана не в наслідування «Слову...», а як відповідь на нього: адже військо Мамаєва складалося в основному з половців-кіпчаків, і антиполовецькі настрої в масі своїй повинні бути характерні не стільки для кінця XII, скільки для XIV ст. Згідно «Сказанію о Мамаєвом побоище», Дмитро Іванович московський для з'ясування намірів посилає розвідників, які знали «мову половецьку». Але якщо «Задонщина» стала відповіддю на «Слово...», то перероблене «Слово...» повинно було звучати заклик до помсти за поразку, причому «Каяла» прямо зміщувалася з «Калкою». Ось чому перероблене у відповідності з часом і доповнене заклик князів на Дон – «Дон ти, княже, кличет, завѣт князей на победу!» – після Куликівської битви «Слово...» як би народжується заново, набуває нового звучання для своїх читачів, які живуть тепер думкою не про загальний мир, а про помсту за півтора столітнє татаро-половецьке іго...» [99].

Наголосимо, що навіть після такої редакторської правки «Слово...» зберегло своє попереднє закінчення, в якому проголошується «слава» Володимирі Ігоревичу. Логічним завершенням теми про події 1185 р. було те, що істинним героєм виявляється не воїн, а молодожон, який зміцнював своїм шлюбом Русь і Степ.

У кінці XI ст. до цього закликав Боян; у кінці XII ст. цей заклик був знову повторений автором «Слова...» [100].

Б.Рибаків стверджував, що ім'я сина Ігоря читається на початку поеми. У фразі «почнемъ же, братие, повесть сию от старого Владимира до нынешнего Игоря» ім'я Ігоря написано пізніше і стоїть «не на місці» [101]. Вважається, що протиставлення «старого» – «нинішньому» вимагає відповідності імен, а із усіх можливих «Володимирів» у даній ситуації найбільш імовірним буде Володимир Ігоревич, оскільки його іменем поема і завершується. Появу імені його батька пояснюють помилкою переписувача, бо виходячи з ритмічної структури тексту, логічно уявити первоначальне написання фрази як «...від старого Владимира до нынешнего Игоревича» [102].

І ще одна особливість «Слова...», пов'язана з половцями – шлюб Володимира Ігоревича – «камінь спотикання» для багатьох дослідників, які кожного разу зупинялися перед подібним поясненням подій відповідно черговій державній концепції. Тому більшість із них саме одруження намагалися ігнорувати, виносили його за межі основної фабули. Водночас вони не могли пройти мимо поетичної мови «Слова...», в якому фігурували «свати», змальовувалася картина «банкету», чулися уривки весільних «слав», а образність метафор прямо перекликала з символікою весільної обрядовості. Здається, розгадка лежала на поверхні, але «камертоном міркування» служило вперте віднесення «Слова...» в розряд дружинної, військової поезії. Тому весільна і банкетна обрядовість була зведена до військових метафор, де битви уподібнювалися «банкетам», противники – «сватам» і т.д. І тільки на сторінках «Трудов отделения древнерусской литературы» з'явилася розвідка американського дослідника Р.Манна, в якій ставилося питання: а чи так випадкові оті системи весільної обрядовості в «Слові...»? [103].

А.Нікітін, як допитливий і наполегливий дослідник «Слова...», у своїх наукових публікаціях подав нове прочитання тексту твору, пов'язане русько-половецькими відносинами. Наскільки запропонована автором версія вірна, покажуть праці наступних вчених, гіпотези яких, навіть занадто неймовірні, будуть свідчити про відсутність застою в суспільному житті і науці, вільне і зацікавлене обговорення фактів нашого далекого минулого.

У контексті запропонованої монографії ми звернулися до «Слова...» тому, що упродовж тривалого часу навколо нього ведеться дискусія щодо русько-половецьких відносин, причому не тільки не на користь руських князів і половців, але й історичної правди.

ВИСНОВКИ

Вивчення проблем походження половців дає підстави стверджувати, що воно пов'язане з Кимакським каганатом, окремі етноси якого в X ст. вели звичну для них форму існування – кочового тваринництва. Особливу прихильність до кочового способу життя проявляли кипчакські орди. На початку XI ст. тривалий мирний період, забезпечений сильною владою в каганаті, закінчився і багата аристократія захоплювала основні кочові маршрути. Саме тоді вирушили на захід і кипчаки, спочатку до кордону з Хорезмом, а потім і в приаральські степи. Разом з ними пішли й кимаки. Шлях у донські і дніпровські степи започаткували печеніги, які вирушили до візантійських кордонів.

Кипчакські і кимакські орди, змішавшись із залишками кочувавших до них племен, утворили нову етнічну групу, яка дістало назву половці. Окремі дослідники вважають, що в південноруських степах склалися не один, а два етноси – половців і куманів. Кумани займали землі на Захід від Дніпра, а в середній і нижній течії Донця і північному приазов'ї кочували половці. Згідно літописних джерел половці з'явилися на кордоні з Київською державою в 1055 р. Дніпровських куманів, які значно частіше зустрічалися з Візантією, теж нерідко в джерелах називали половцями. З того часу і до приходу монголо-татар історія тісно пов'язала половців і Київську Русь.

Політичний устрій у половців був запозичений від попередніх кочівників, і в першу чергу печенігів, у яких табірна стадія кочування характеризувалася воєнною демократією, а основою суспільної організації був патріархальний рід. Наявність чітко вираженого і сталого родоплемінного суспільства, соціальна майнова диференціація в кочовому стані були характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань, в яких ханська влада передавалася не сину, а племіннику або брату.

Усі ступені політичного і соціального підпорядкування будувалися на основі общинно-родового поділу (сім'я – рід – плем'я – союз племен (орда).

Разом з тим не можна ідеалізувати половців. Як кожен кочовий народ, який жив натуральним господарством, торгівлею

худобою і «живим товаром», половці розглядали набіги і війни як природний спосіб життя. У ранньофеодальний період війна була одним із засобів виробництва і захоплена в бою здобич визначала не тільки багатство, але й достоїнство воїна, його становище в структурі суспільства, давала право розпоряджатися життям і майном переможеного. «Право сильного» було наріжним каменем, на якому будувалося феодальне суспільство. Логіка була простою: вступаючи в битву, воїн ризикував своїм життям, таким чином здобич ставала платою за ризик.

Половці завжди дотримувалися господарського календаря, особливо в сезонний період. Перекочів'я, зміна пасовища, застереження від потрапи приводили до того, що приймаючи участь в облозі якого-небудь міста, вони за кілька днів до його здачі могли зібратися і піти. Так відбувалося не раз в Подунав'ї, де половці допомагали болгарам звільнитися від іга Візантії. Неодноразово брати Асені вимушені були знімати облогу з візантійських фортець тільки тому, що половці в турботах про свої стада не могли затриматися довше. На основі вивчення візантійських джерел А.Нікітін стверджує, що половці не прагнули до регулярних битв. Вони надавали перевагу сутичкам і маневрам, легко відмовлялися від розгрому противника, якщо це було пов'язано з труднощами і небезпекою. Вони не прагнули жертвувати життям заради сумнівного успіху і легко «показували спину», рятуючись втечею.

Уважний перегляд відомих наших літописів про контакти з половцями дає підстави стверджувати, що «діти степу» нерідко поступали як діти. Вони залишалися по дитячому довірливими до тих, хто неодноразово порушував домовленості, хто вбивав їх заручників, ханів і братію, тоді як важко було б шукати зворотних прикладів. Брати в полон для того, щоб відпустити за викуп – таким було правило степняків. Їхній кодекс поведінки вимагав суворого соціального статусу. Князь, хан, навіть шах могли бути вбиті в жорстокій сутичці, але смерть їх була обумовлена особистою поведінкою. Рядовий воїн не мав права підняти руку на благородного, він навіть не мав права його полонити. Про це неодноразово свідчили історики і письменники того часу. Таким правилом користувалися половці на Русі, коли вони приходили в гості до родичів або відправлялися в далеке кочів'я, вважаючи що

господарі дотримуються таких же етичних норм. Це й пояснює ту легкість, з якою київські князі вбивали половецьких ханів, захоплювали їх вежі, стада і сім'ї, залишені без достатньої охорони на час тривалої відсутності чоловіків. Самі половці вели себе інакше. Свідченням тому є багаточисленні сліди їх перебування у Верхньому Поволжі – у Владимирському Ополлі, в околицях Переяславля-Залеського і Ростова Великого, де й понині збереглися назви «Половці», «Половецьке», «Ітлар» та ін. Та й у самому Боголюбіві, резиденції Володимиро-Суздальських князів, тісно пов'язаних кровним родством зі Степом, за літописними рядками можна часто побачити степняків-половців, торків, берендеїв та аланів.

Половці як етнос активно сприймали культуру своїх сусідів і щедро ділилися своїми здобутками. Це стосується як одягу, предметів побуту, звичаїв і навіть релігії, так і зброї, упряжі, візків тощо. Окремої уваги заслуговує половецька скульптура – статуї, що відзначалися високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин, а також своїм великим сакральним значенням.

Отже, половці – так називали їх сучасники в Київській Русі; комани – називали їх у Візантії і Західній Європі; кипчаки – називали їх араби і перси, коли вони кочували в заволзьких і приаральських степах аж до Іртиша, з невеличкого племені, мимохідь згаданого в китайських літописах на початку першого тисячоліття н.е., перетворилися в сильне, дієдатне і багаточисленне етноутворення, з яким доводилося рахуватися як Візантії, так і Русі.

На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, – тільки випадкові факти їх довгої і багатой історії, яку можна написати лише на основі зведених воєдино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел. Як автор і Половець мрію про те, що така історія половців обов'язково буде написана

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА**Вступ**

1. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С.4.
2. Там само. – С.5.
3. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С.158.
4. Плетнёва С.А. Вказана праця. – 206 с.
5. Див.: Скржинская Е.Г. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. – Т.46. – С.268–270.
6. Отроченко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. – К., 1986. – Вип. 53. – С.14–35.
7. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. – С.111–115.

Розділ І

8. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С.28–29.
9. Див.: Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – С.35–38.
10. Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племён европейских степей в первой половине XI в. // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980.
11. Див.: Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.40–41.
12. ПСРЛ. – Т.2. (Летопись по Ипатьевскому списку). – М.–Л., 1964. – Стб. 215–216.
13. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С.129.
14. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.42.
15. ПСРЛ. – Т.2. – С.191.
16. Див.: 14. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.44.
17. Летопись по Ипатьевскому списку. – С.158.
18. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С.131.
19. ПСРЛ. – Т.2. – С.215–216.
20. Толочко П.П. Вказана праця. – С.113.
21. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.95.
22. Толочко П.П. Вказана праця. – С.134–135.
23. Летопись по Ипатьевскому списку. – С.315.
24. ПСРЛ. – Т.2. – С.369.

25. Там само. – С.427.
26. Толочко П.П. Вказана праця. – С.140.
27. Там само. – С.141.
28. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.169.
29. Толочко П.П. Вказана праця. – С.141.
30. Расовский Д.А. Половцы. Ч.І. Происхождение половцев. – 1935. – VII. – С.252.
31. Див.: Скржинская Е.Г. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. – Т.46. – С.268–270.
32. Там само. – С.256.
33. Див.: Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – №10. – С.13.
34. Там само. – С.14.
35. Там само.
36. Там само. – С.13.
37. Там само. – №9. – С.48.
38. Див.: там само. – С.49.
39. Там само.
40. Там само. – С.48.

Розділ II

41. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С.16.
42. Див.: там само. – С.41.
43. Там само. – С.44-45.
44. Там само. – С.49.
45. Там само. – С.52.
46. Там само. – С.97.
47. ПСРЛ. – II. – С.497.
48. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.106.
49. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. – 1966. – С.227.
50. Там само. – С.223.
51. Там само. – С.224.
52. Там само. – С.226.
53. Отрощенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. – К., 1986. – Вип. 53. – С.14.
54. Болтрук Ю.Ф., Фіалко О.Є. Кургани доби бронзи

та розвиненого середньовіччя біля гирла ріки у Приазов'ї // Археологічні дослідження в Україні. – 1993. – К., 1997. – С.15.

55. Кубышев А.Н. Новые погребения средневековых кочевников XI–XIII вв. в Степном Присивашье // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье, 1988. – С.44.

56. Там само. – С.48.

58. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С.146–149.

59. Там само. – С.151–152.

60. Там само. – С.154.

61. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. – С.228.

62. Там само. – С.229.

63. Там само. – С.230.

64. Там само. – С.231.

65. Там само. – С.232–233.

66. Там само. – С.233.

67. Там само. – С.235.

68. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.102.

69. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.114–115.

70. Там само. – С.115.

71. Там само. – С.116–117.

72. Там само. – С.117.

73. Там само.

74. Рубрук. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.100-101.

75. Плано Карпини. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.37.

76. Отрощенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Вказана праця. – С.20.

77. Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 171

78. Там само. – С.203.

79. Отрощенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Вказана праця. – С. 25-27.

80. Там само. – С.25–27.

81. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.262.

82. Там само. – С.120.

83. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. – С.217.
84. Там само.

Розділ III

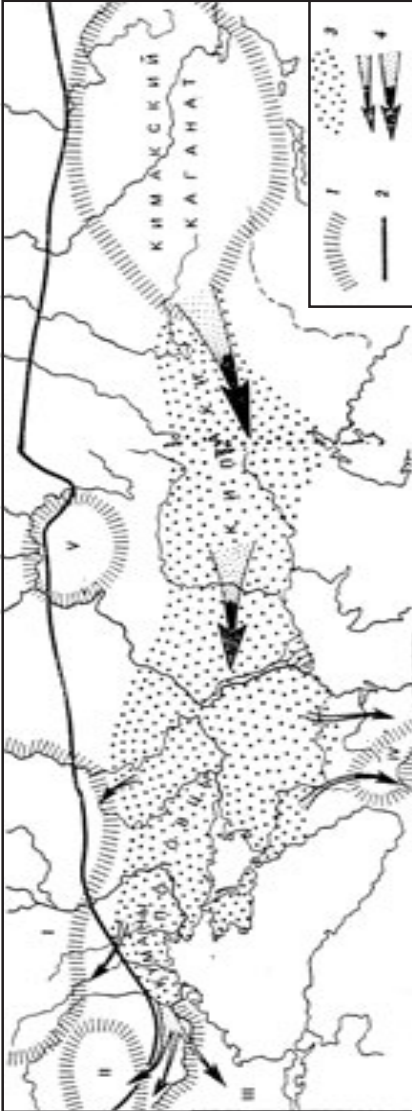
85. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. – 1966. – С.206.
86. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.102.
87. Дневник Эриха Лясоты из Стеблёва // Мемуары, относящиеся к культуре Южной Руси / Перевод К.Мельник. – К., 1890. – Вып.1. – С.185–186.
88. Сумароков Г. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
89. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.142.
90. Рубрук. Вказана праця. – С.102.
91. Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. – 1988. – №9. – С.45.
92. Там само. – С.46.
93. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С.119.
94. Там само.
95. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. Извлечение из сочинений арабских. – Спб., 1884. – С.282.
96. Там само. – С.277.
97. Отрощенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Вказана праця. – С.20–29.

Розділ IV

98. Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – №10. – С.15.
99. Там само. – №11. – С.11.
100. Жуковская А.П. О редакциях, издании 1800 г. и датировке списка «Слово о полку игореве» // Слово о полку Игореве и его время. – М., 1985.
101. Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы // Слово о полку Игореве и его время. – М., 1985.
102. Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. – 1988. – №11. – С.12.
103. Там само. – С.13.
104. Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве» // Наука и жизнь. – 1986. – №10. – С.103.
105. Там само.
106. Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. – 1988. – №11. – С.13.

ДОДАТОК

Схема розміщення в степах кимаків, кипчаків, половців, куманів *

Умовні позначення: I - Русь; II - Угорщина; III - Болгарія; IV - Грузія; 1-2 - північний кордон степів; 3 - кочові спільноти; 4 - основні напрямки кочової експансії в кінці X - на початку XIII ст.

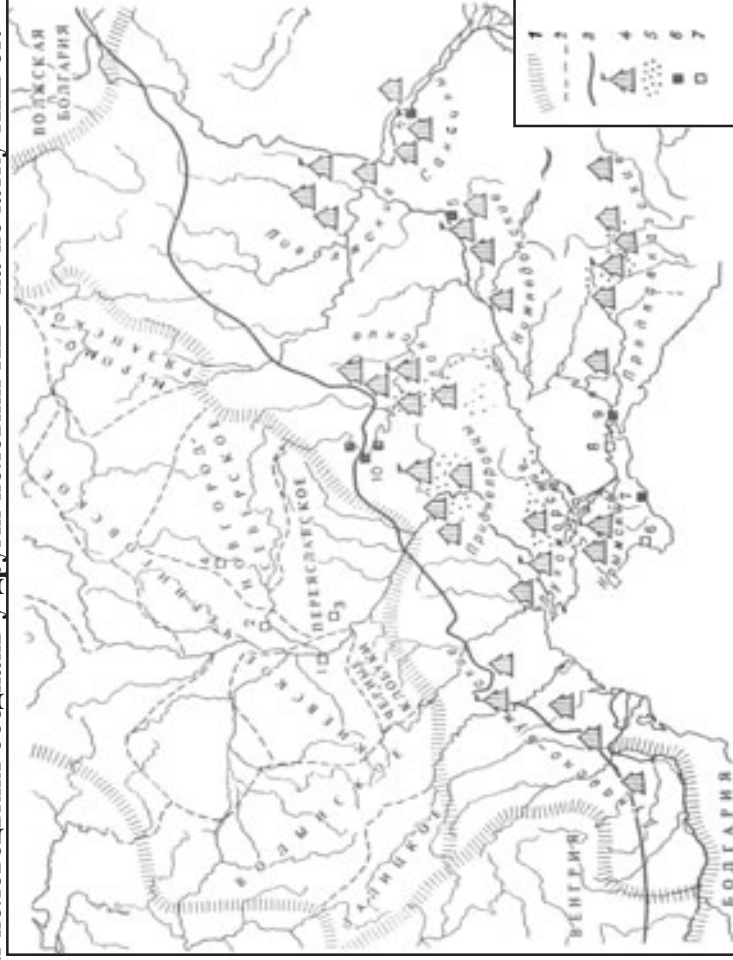
* С.А. Плтнёва. Половцы. - М. - 1990. - С. 67.

Схема розміщення половецьких обиднань у другій половині XII - на початку XIII ст. *

- Умовні позначення:*
- 1 - кордони держав;
 - 2 - кордони князівств;
 - 3 - північний степ;
 - 4 - об'єднання;
 - 5 - скучення в степах камяних статуї;
 - 6 - міста і ставки, які належали половцям.

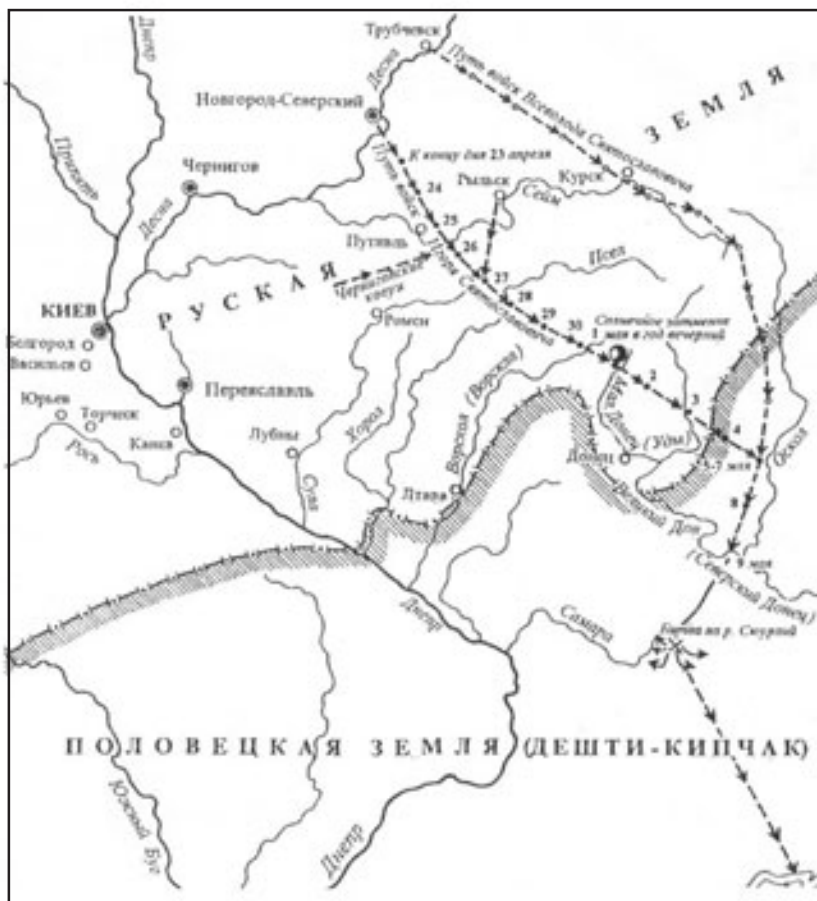
Цифри на карті:

- 1 - Київ;
- 2 - Чернігів;
- 3 - Переяслав;
- 4 - Новгород-Сіверський;
- 5 - Біла Вежа;
- 6 - Херсон;
- 7 - Сурож;
- 8 - Корчев;
- 9 - Тмутаракань;
- 10 - донецькі містечка.

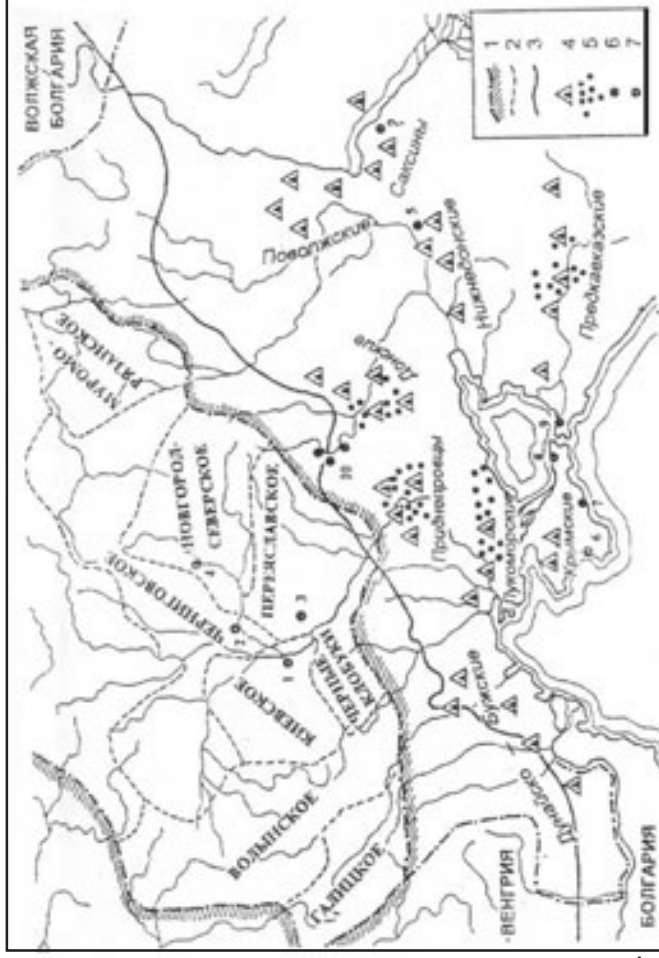
* С.А. Плтнёва. Половцы. - М. - 1990. - С. 67.

Схема маршруту походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. *

* П.П.Толочко. Кочевие народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 139.

Русь і половці у другій половині XII - на початку XIII ст. *

Умовні позначення:

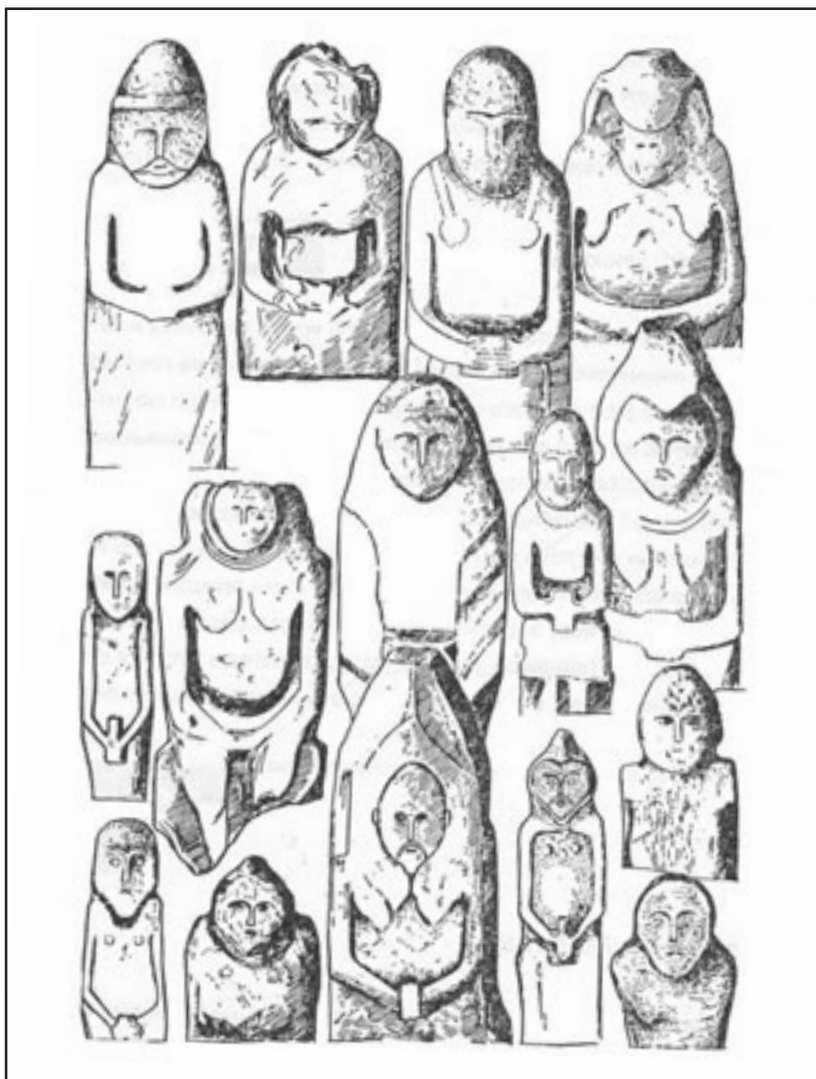
- 1- кордони держав;
- 2 - кордони князівств;
- 3 - північний степ;
- 4 - об'єднання;
- 5 - скупчення в степах камяних статуї;
- 6 - міста і ставки, які належали половцям.

Цифри на карті:

- 1 - Київ;
- 2 - Чернігів;
- 3 - Переяслав;
- 4 - Новгород-Сіверський;
- 5 - Біла Вежа;
- 6 - Херсон;
- 7 - Сурож;
- 8 - Корчев;
- 9 - Тмуторакань;
- 10 - донецькі містечка.

* П.П.Толочко. Кочевие народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 114.

Кам'яні статуї першого і третього періодів
(друга половина XII - 40-і роки XIII ст.). *

* С.А. Плтнѣва. Половцы. - М., - 1990. - С. 113

Кам'яні статуї першого і другого періодів
(середина XI - середина XII ст.). *

* С.А. Плтнёва. Половцы. - М., - 1990. - С. 100

Половецькі статуї. Матеріал усіх статуй - піщаник. 1 - Краснодарський край, станиця Малоросійська. Краснодар. Красназавчий музей. 2 - Луганська область. Краснодарський район, село Ніколаєвка. Дніпропетровськ. Красназавчий музей. 3 - Луганська область, Лисичанський район, село Ново-Тишківка. Луганськ. Державний педагогічний інститут. 4 - Місце знахідки невідоме. Київ. Державний історичний музей.*

* П.П.Толочко. Кочевие народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 147.

Половецькі статуї. Матеріал усіх статуй - піщаник. 1- Краснодарський край, станиця Старая Леушківська. Краснодар. Красзнавчий музей. 2 - Донецька область, Артемівський район, село Ступки. Москва. Державний історичний музей. 3 - Донецька область, Артемівський район, село Скотовате. Москва. Державний історичний музей. 4 - Донецька область, Артемівський район, село Ступки. Москва. Державний історичний музей*

* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 147.

Характерний набір зброї з поховання воїнів
половецького часу.

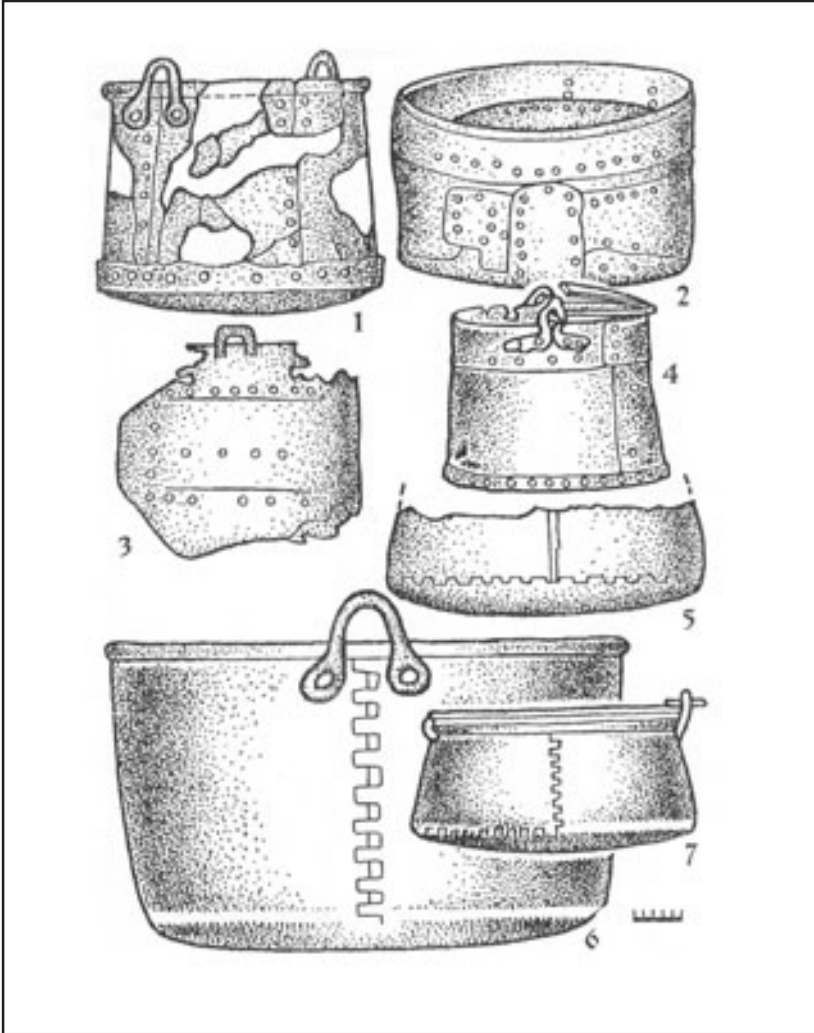
- 1 - залізні шоломи; 2 - залізна кольчуга; 3 - наконечник списа; 4 - «вток» від списа - залізна трубка на кінці дrevка; 5 - срібний, перекручений спіраллю стрижень (символ влади?); 6 - кістяні петлі від пут; 7 -кістяна рукоятка батога «камчи»; 8 - дерев'яний лук зі спушеною тетивою; 9 - берестяний колчан зі стрілами; 10 - залізна шабля*

* С.А. Плтнёва. Половцы. - М., - 1990. - С. 113

Казани кочівників.

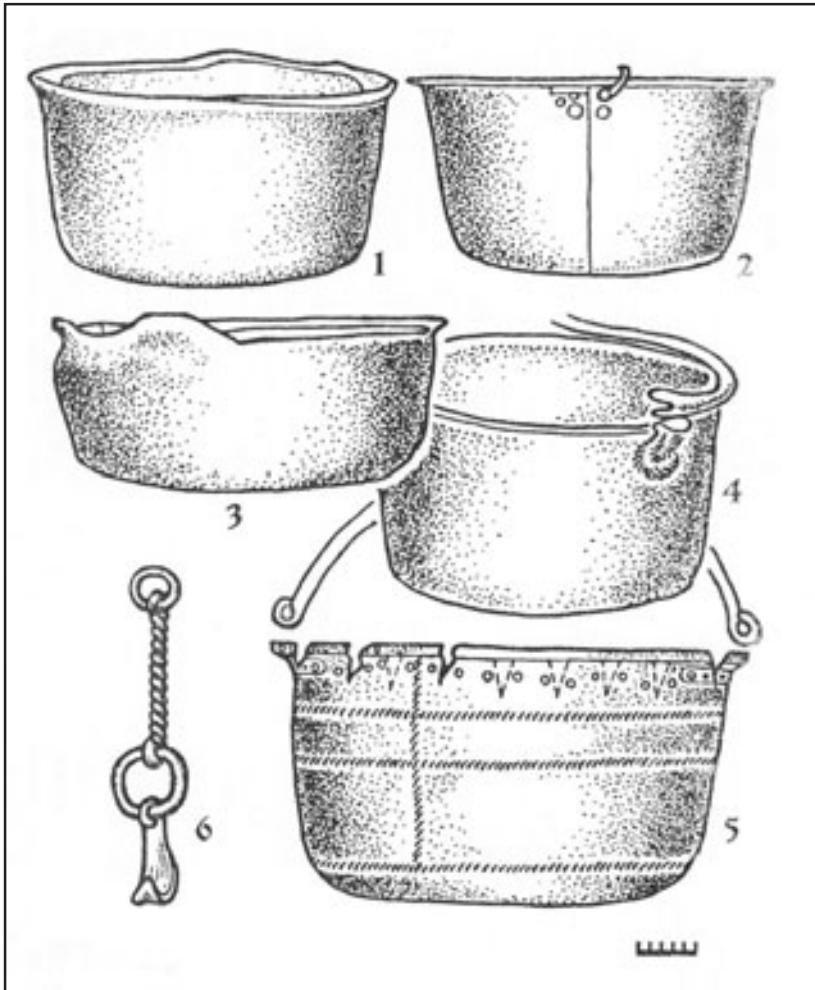
1 - Никифорівка; 2 - Изюм; 3 - Широке; 4 - Нижня Козинка; 5 - В.Тарасівка; 6 - Запоріжжя; 7 - Морська Кошара.*

* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 150.

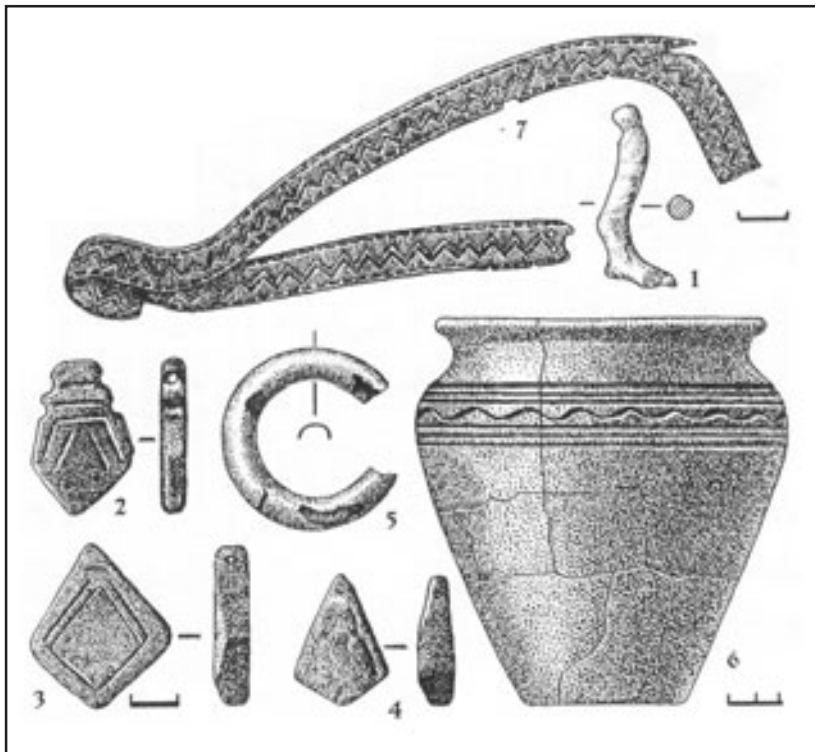
Казани кочівників.

1 - Ровенський могильник; 2 - Отрадне; 3 - П
Лолінський могильник; 4 - Новоіванівка; 5 -
Новочеркаськ; 6 - гак від казана з с.Нижня Козинка.*

* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999.
- С. 151.

Інвентар з половецьких поховань.
1 - коралова підвіска; 2-4 - лазуритові підвіски; 5 - срібні височні кільця; 6 - давньоруський горщик; 7 - фрагмент парчової стрічки від одягу. Село Мала Тернівка Акимівського району Запорізької області.*

* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 152.

Інвентар з половецького поховання XI-XII ст.

1 - залізні стремена; 2 - залізний ніж; 3 - залізні двочленні вудила; 4 - залізні кільця і пряжки від кінських вудил; 5 - кістяні накладки лука і колчана; 6 - залізні накінецьники стріл; 7 - бронзовий (мідний) казан з залізними вушками й дужкою; 8 - залізні кільця від кольчуг; 9 - бронзова підвіска з ланцюжком; 10 - бронзові кільця. Село Благовіщенка Новотроїцького району Херсонської області.*

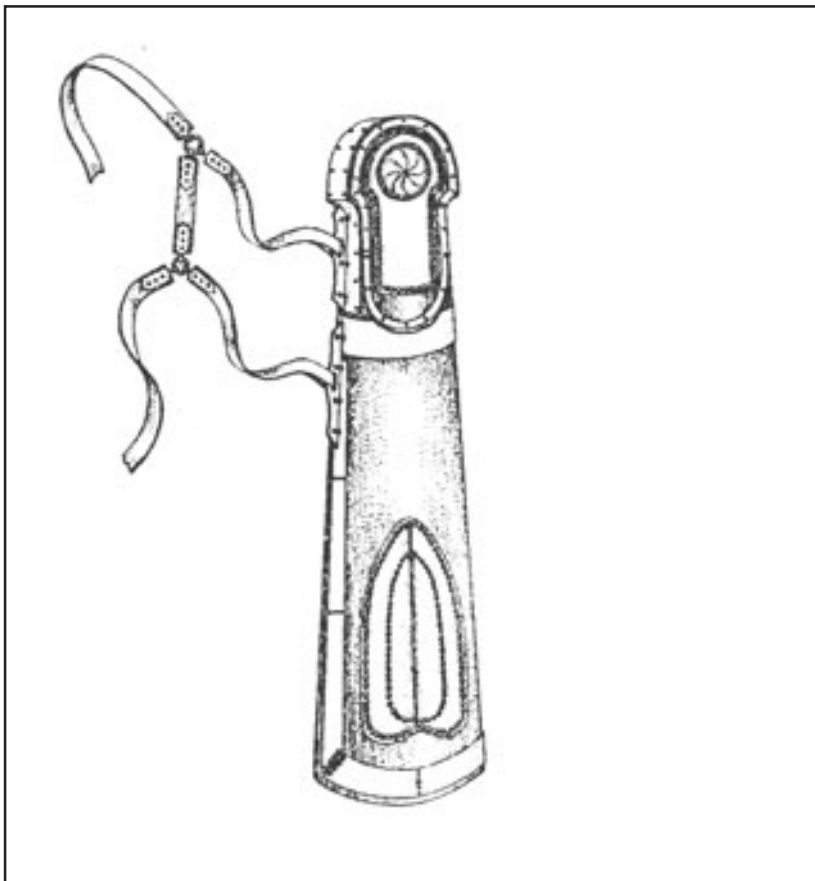
* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 153.

Каптан половецького хана, виявлений в похованні під чингульським курганом (Запорізька обл.). «Известия», 13 березня 1987 р.*

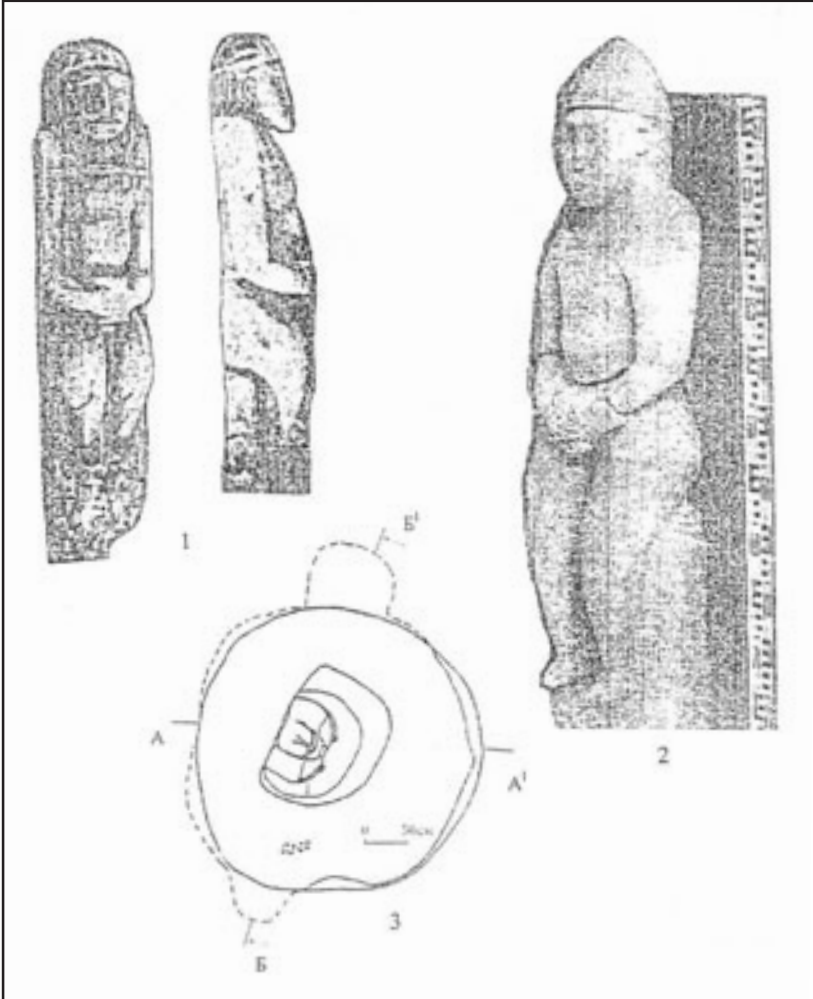
* С.А. Плетнёва. Половцы. - М., 1990. - С. 123.

Колчан з Чингульського кургану. Реконструкція
В.В.Дорофєєва. Розкопки В.В.Отрощенка,
Ю.Я.Рассомакіна.*

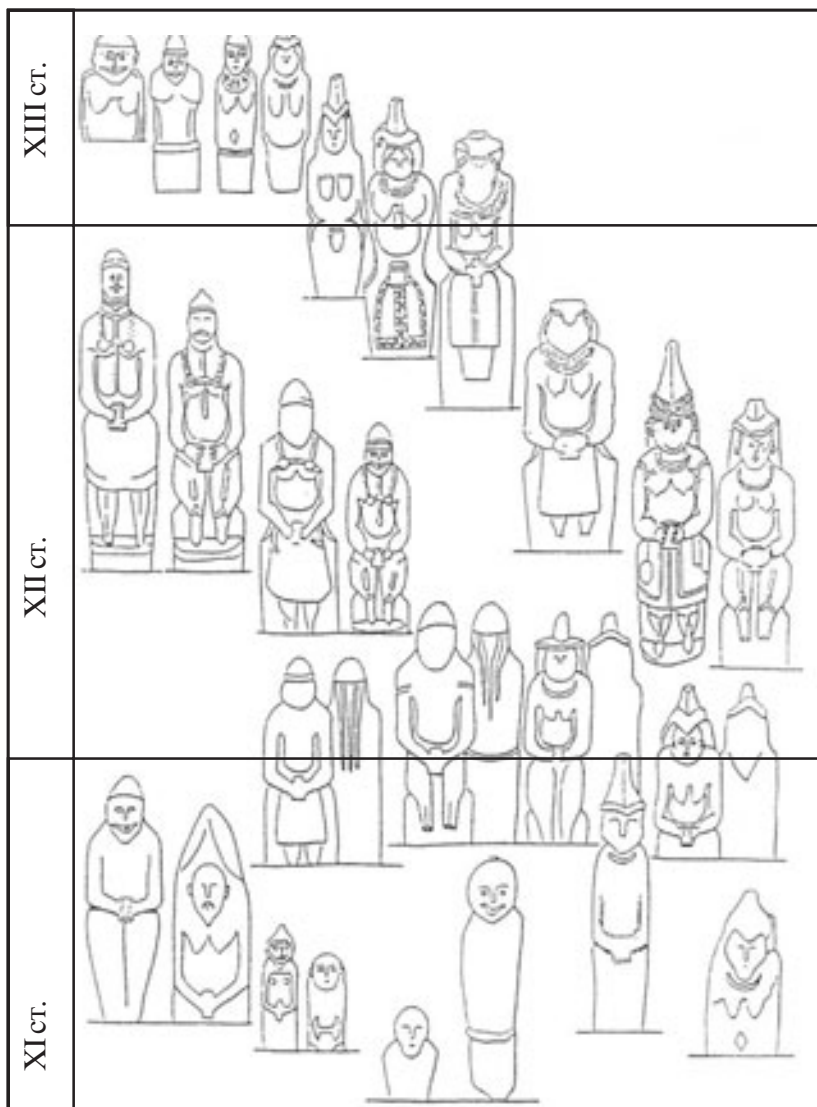
* П.П.Толочко. Кочевие народы степей и Киевская Русь. -
К., 1999. - С. 147.

Половецькі пам'ятники Ставрополя: 1- статуї із розкопок Т.В.Мирошиной; 2 - статуя із святилища Чограй-ІХ, к.4 (по А.Г.Атавіну і М.В.Андрєвої);
3 - план ями із святилища*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 370.

Еволюційно-хронологічна таблиця
кам'яних чоловічих і жіночих пам'ятників половців*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 317.

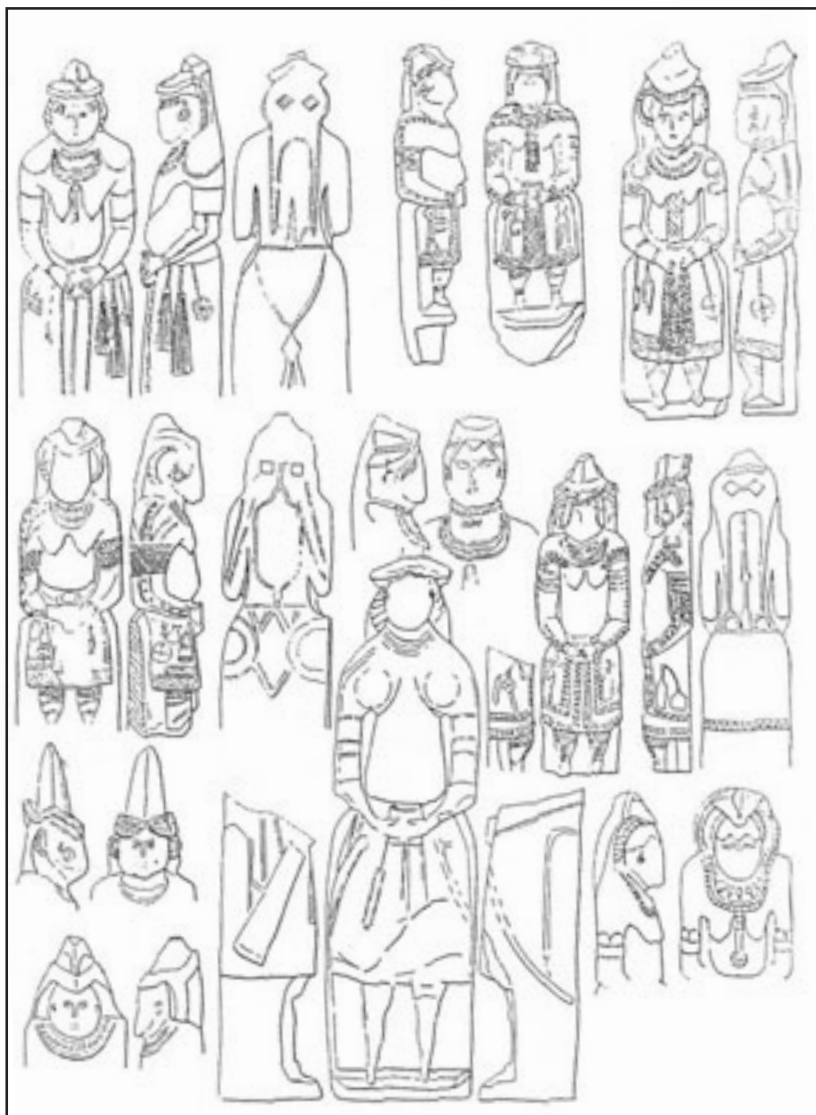
Половецькі пам'ятники чоловіків-воїнів із запорозького, дніпропетровського, херсонського, московського і красnodарського музеїв.

Стоячі статуї (1-5) споряджені повним набором характерної для кочівників зброї: лук з налучччям і шаблею (зліва), сагайдак зі стрілами (справа). Захисний обладунок у стоячих статуї такий же, як і в сидячих. *

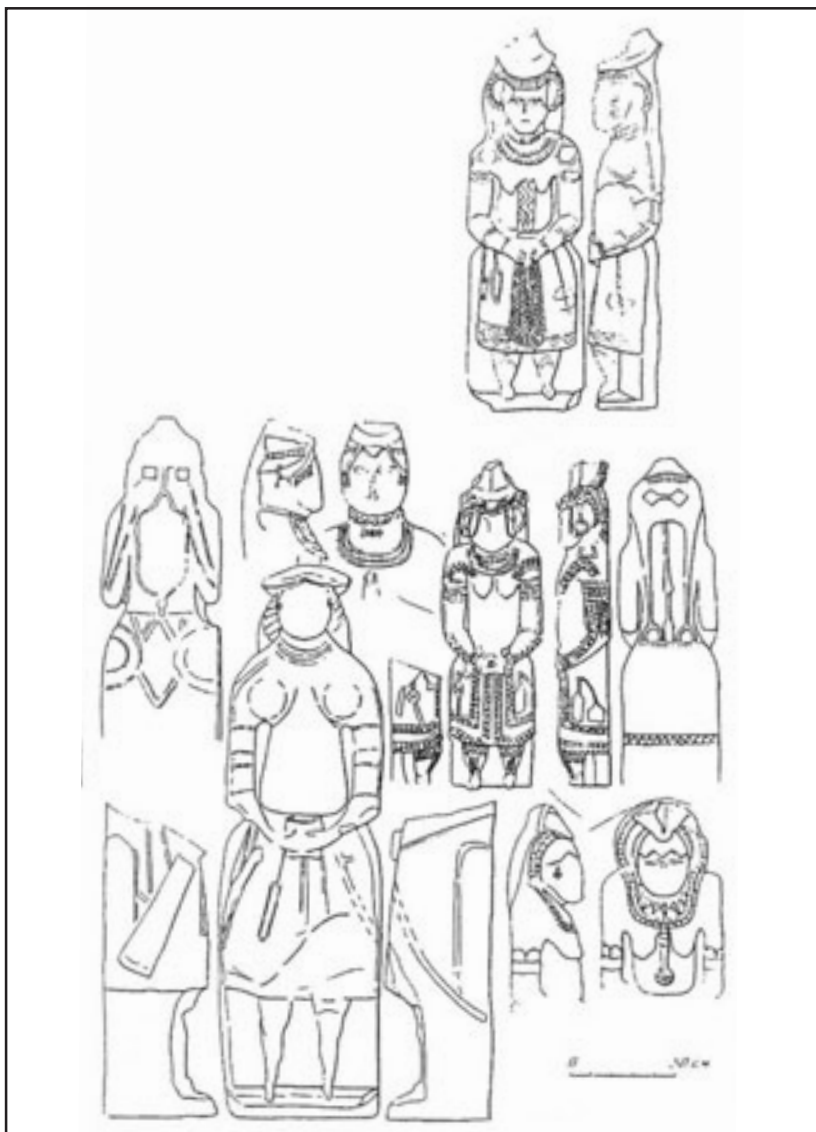
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 171

Зображення жінок-половчанок
у розкішних головних уборах і каптанах *

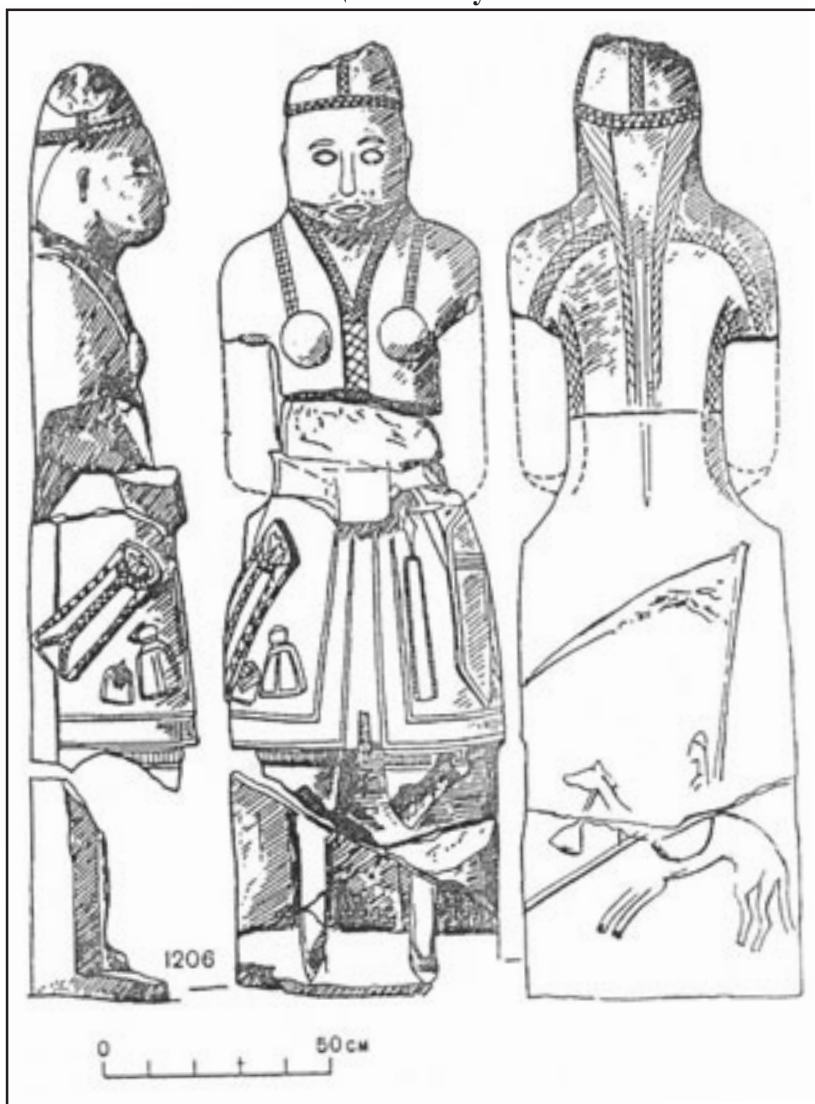
* Плтнёва С.А.. Половцы. - М., - 1990. - С. 100

Зброя на статуях жінок-половчанок *

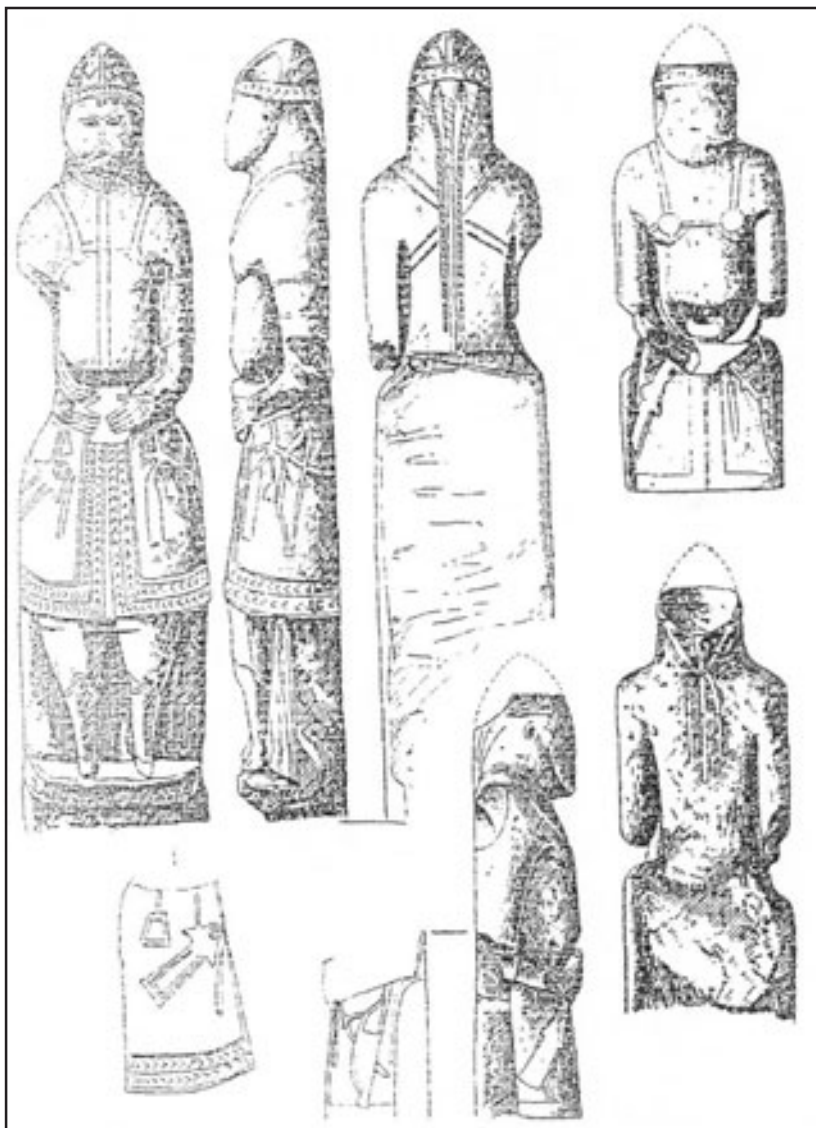
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 378.

Малюнок половецького кінного воїна з прапором
на половецькій статуй № 1206 *

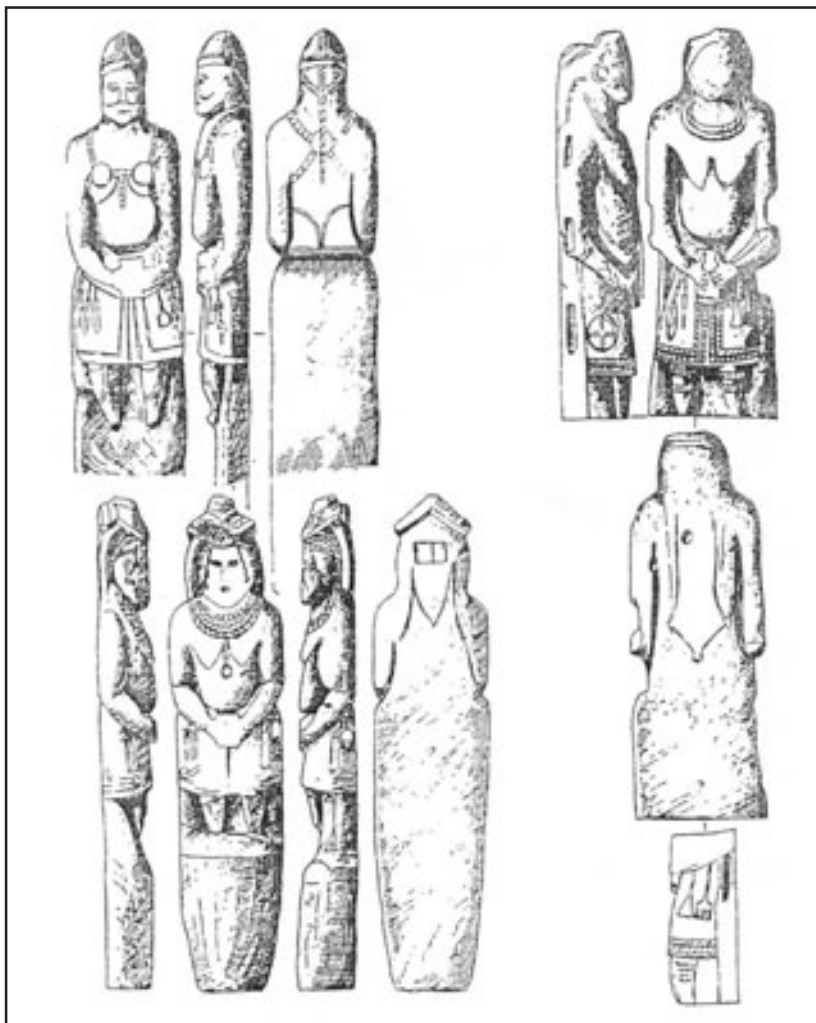
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 379.

Зображення шаблі, ножів і лука на половецьких статуях із
Запорізького історико-краєзнавчого музею*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 380.

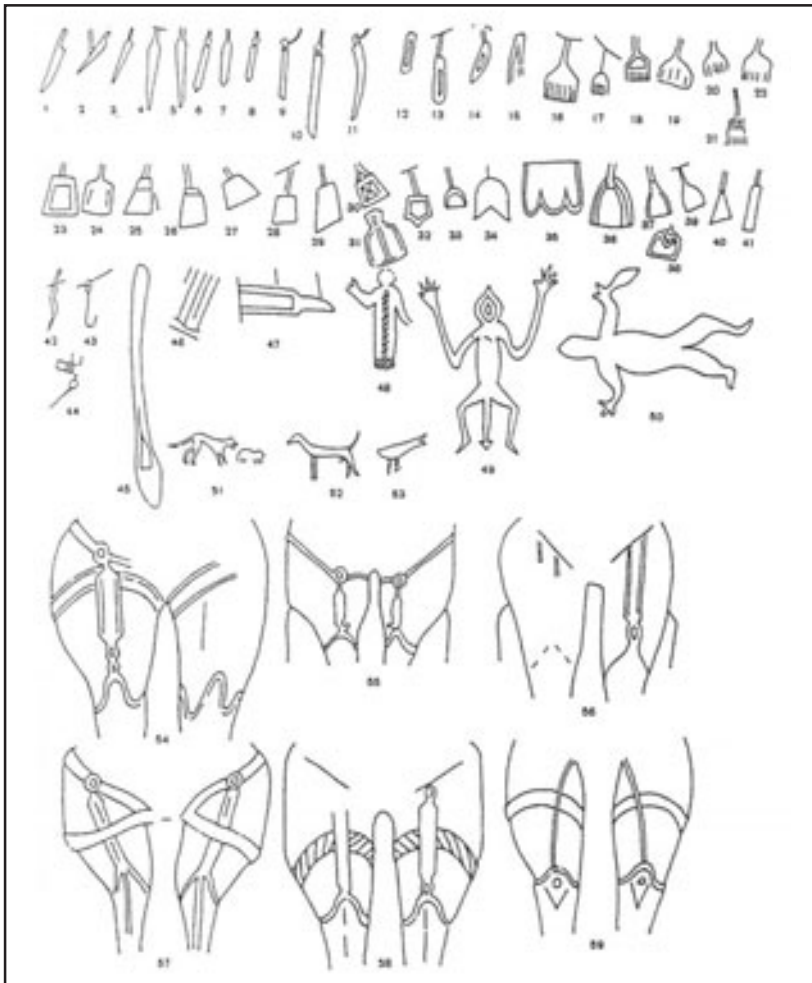
Зображення ножів на чоловічих і жіночих статуях із
Краснодарського історико-краєзнавчого музею і
заповідника Асканія*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С.

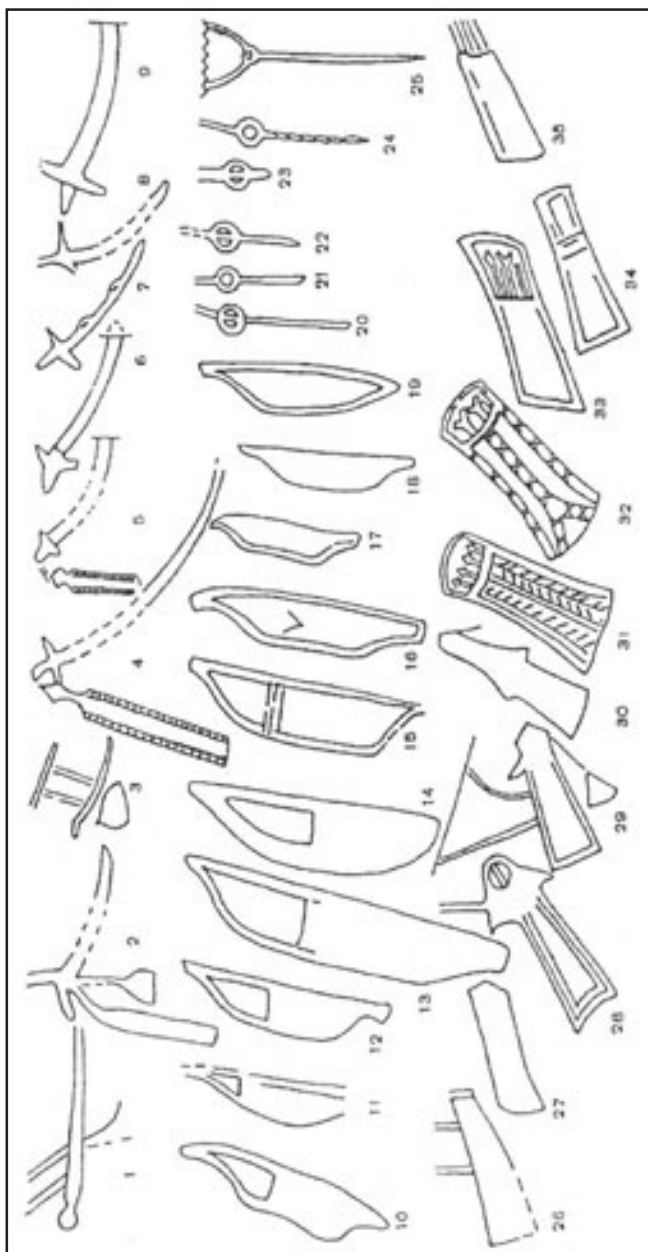
Побутові предмети, зображені на статуях, і поножі
(ремінні обладунки для ножів)

1-11 - ножі; 12-15 - кресала; 16-22 - гребні; 23-41 - гаманці;
42 - острога; 43 - крючок; 44 - шило; 45-47 - музичні
інструменти; 48-50 - зображення людей; 51-53 - зображення
творин і птахів; 54-59 - різні типи поножей, зображених на
статуях; 55-56 - прості кріплення; 57-59 - ускладнені.*

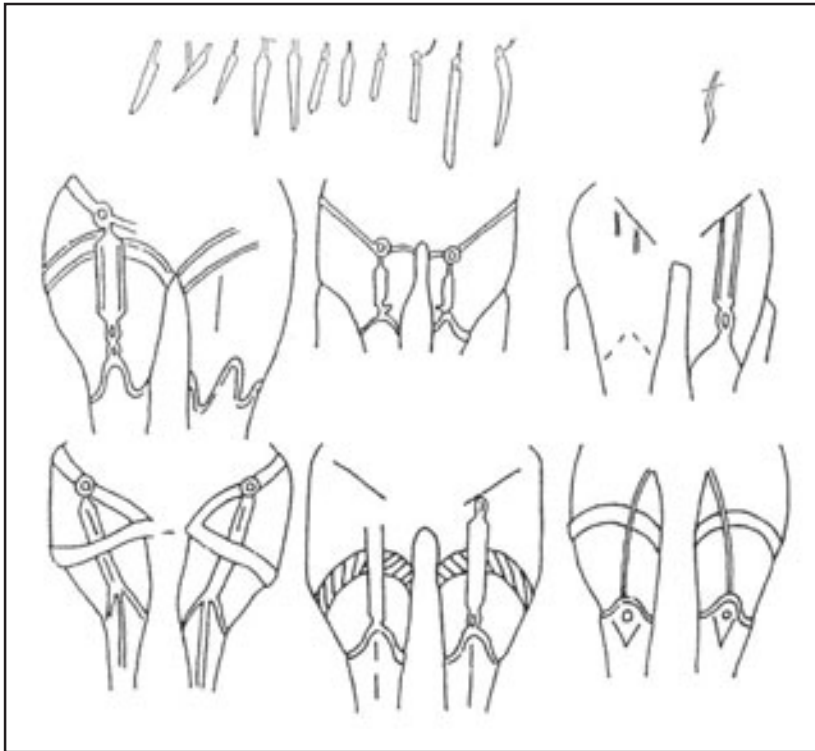
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 382.

Зброя, зображена на половецьких стагуях:
 1-9 - шаблі; 10-19 - луки в сагайдаках; 20-25 - батоги; 26-35 - сагайдаки. *

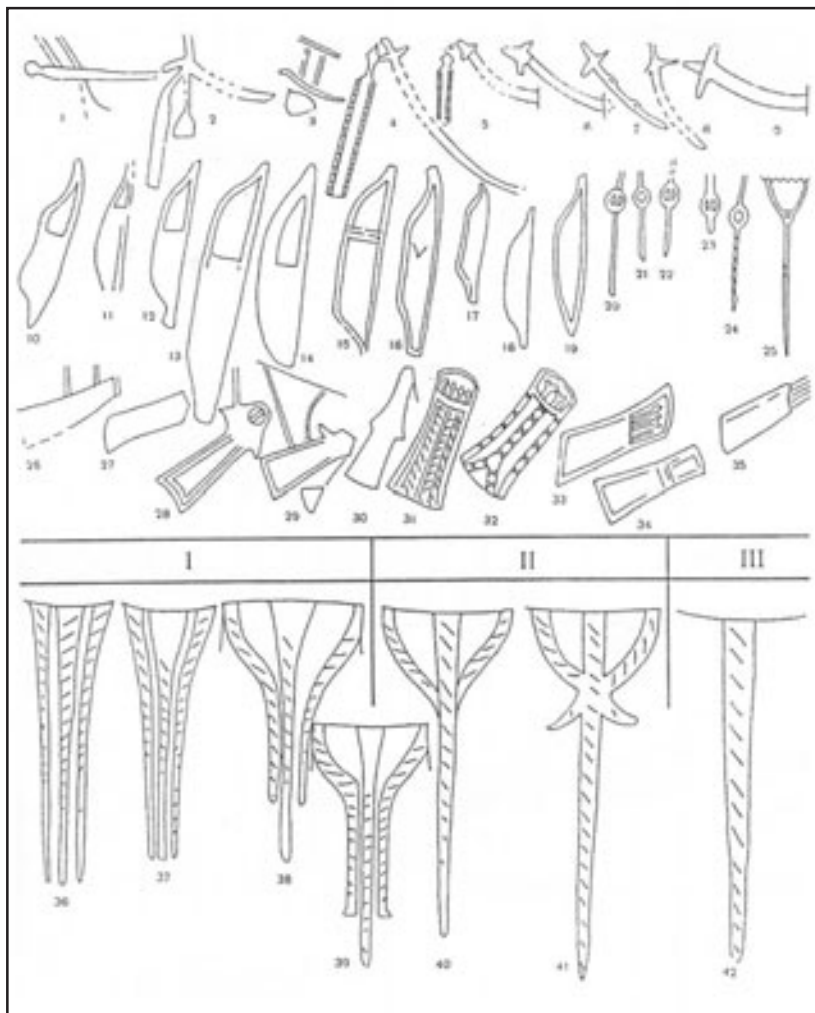
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 383.

Предмети озброєння на чоловічих половецьких статуях:
ножі, острога, різні типи ножів.*

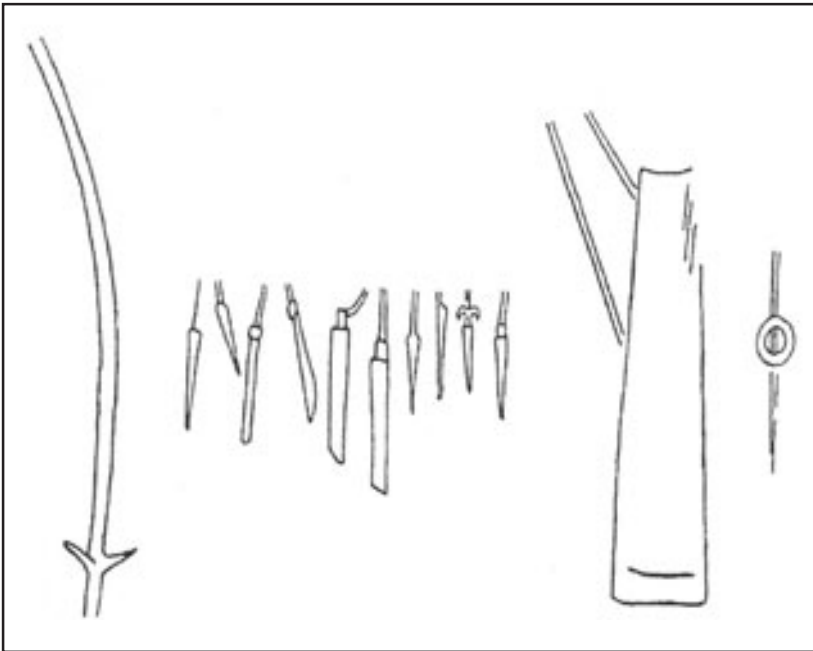
* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 384.

Зброя, зображена на статуях і види зачісок (коси):
 1-9 - шаблі; 10-19 - луки в налуччях; 20-25 - батоги; 26-35 -
 сагайдаки; 36-42 - коси (36-39 тип I, 40-41 - тип II, 42 - тип III)*

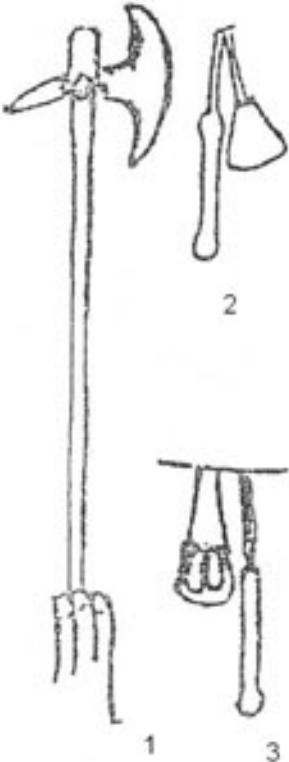
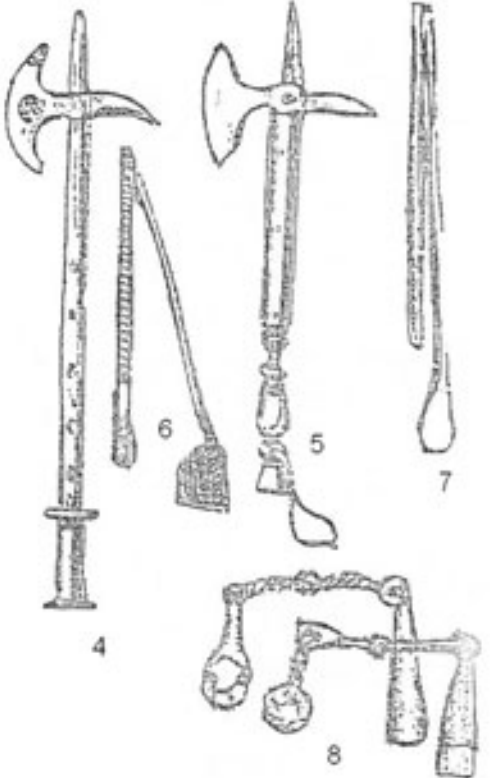
* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 385.

Предмети озброєння на поясах жіночих половецьких статуй: шабля, ніж, сагайдак, батіг.*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 386.

Предмети військового спорядження зі статуй із Черкеського музею та їх археологічні паралелі: 1-3- прорисовка зображень зі статуї (по Т.Минаевій); 4-5 - Західна Європа; 6-7 - Північний Кавказ; 8 - Волзька Булгарія.*

Прорисовки предметів зі статуй із фондів Черкеського музею	Археологічні і етнографічні паралелі
	

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 387.

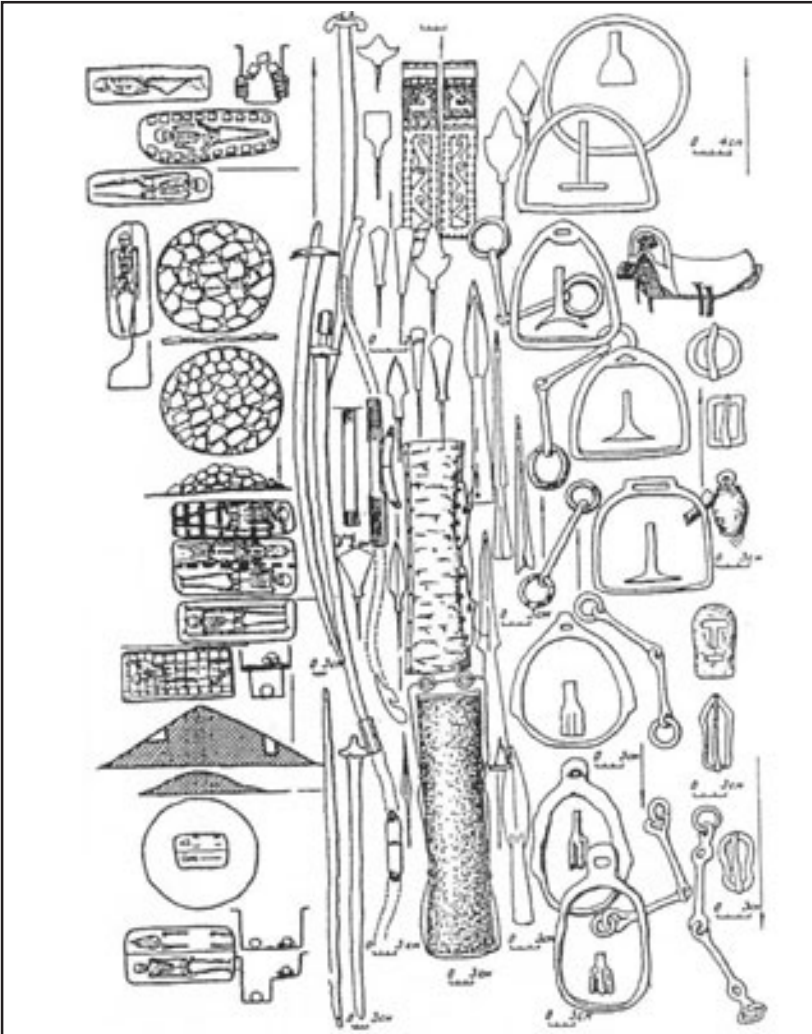
Предмети військового спорядження зі статуї та їх археологічні аналогії:

1 - гак з половецьких статуї (по С.Плетньовій); 2 - гак зі статуї із Черкеського музею; 3 - списи з Далекого Сходу (по Е.Дерев'янку); 4 - спис з території Ічкерії; 5 - предмети озброєння із Західної Європи. *

Прорисовка предметів зі статуї	Археологічні паралелі		
	Далекий схід (чжурчжені)	Ічкерія	Західна Європа
 1	 3	 4	 5
 2			

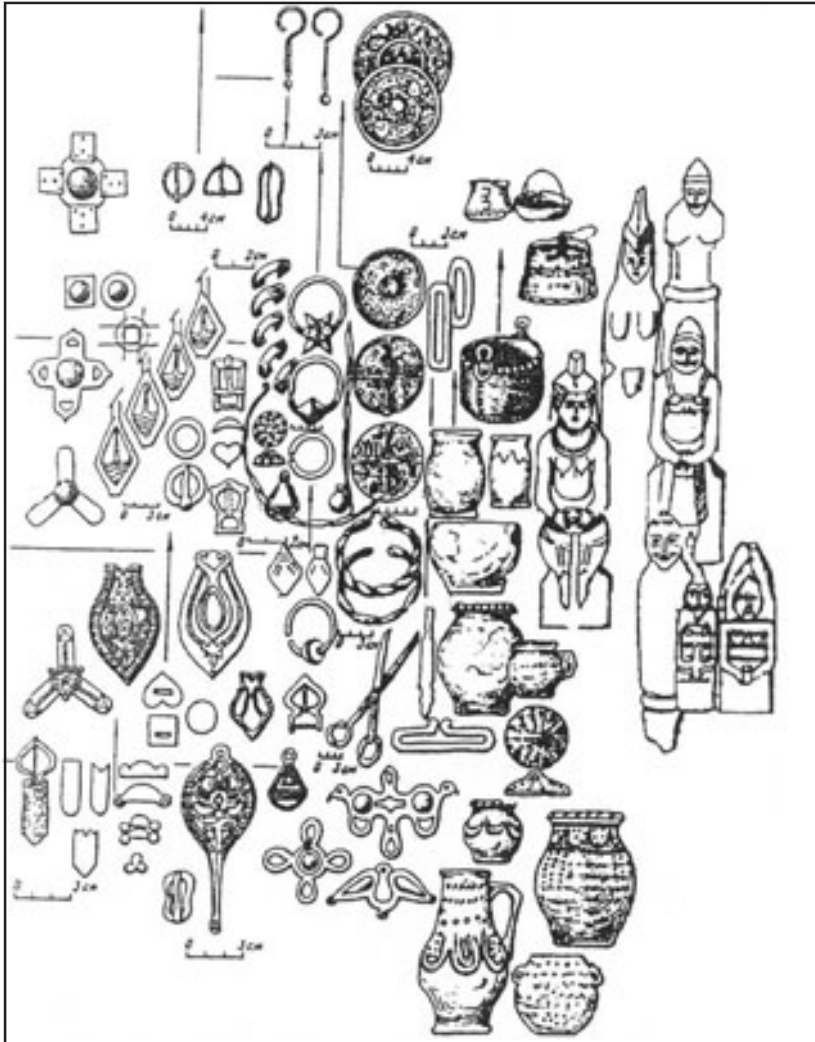
* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 388.

Хронологічна таблиця старожитностей
східноєвропейських кочівників. За матеріалами розкопок
могильників Поросся, кочівницьких могильників біля
Саркела-Білої Вежі, з окремих курганів у
нижньодонських і нижньоволзьких степах.*

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 389.

Хронологічна таблиця старожитностей
східноєвропейських кочівників. По матеріалах розкопок
могильників Поросся, кочівницького могильника біля
Саркела- Білої Вежі, окремих курганів у нижньодонських
і нижньоволзьких степах.*

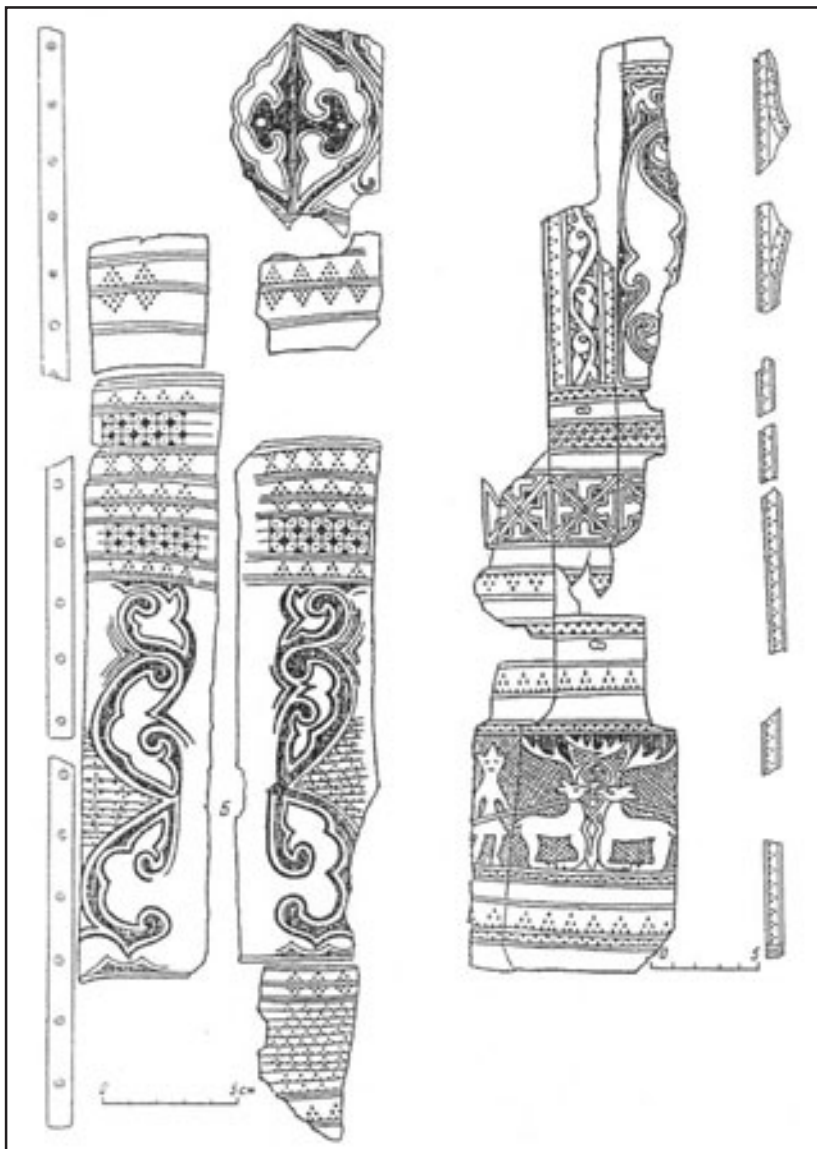
* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 390.

Озброєння і спорядження бойового коня серед старожитностей кимаків у IX-X ст.*

* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 391.

Обклади сагайдаків: Жутове; Ленінськ.*

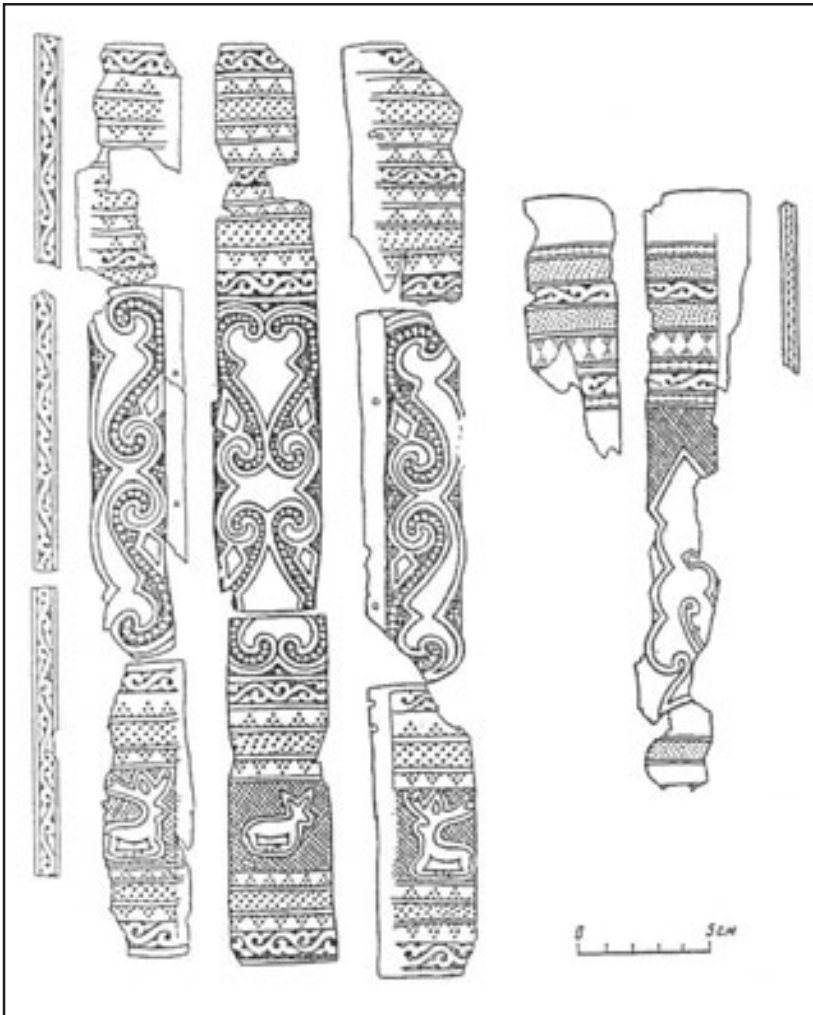

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 498.

Обкладки сагайдаків:
Молчановка; Нижне Поволжя; Новонікольське.*

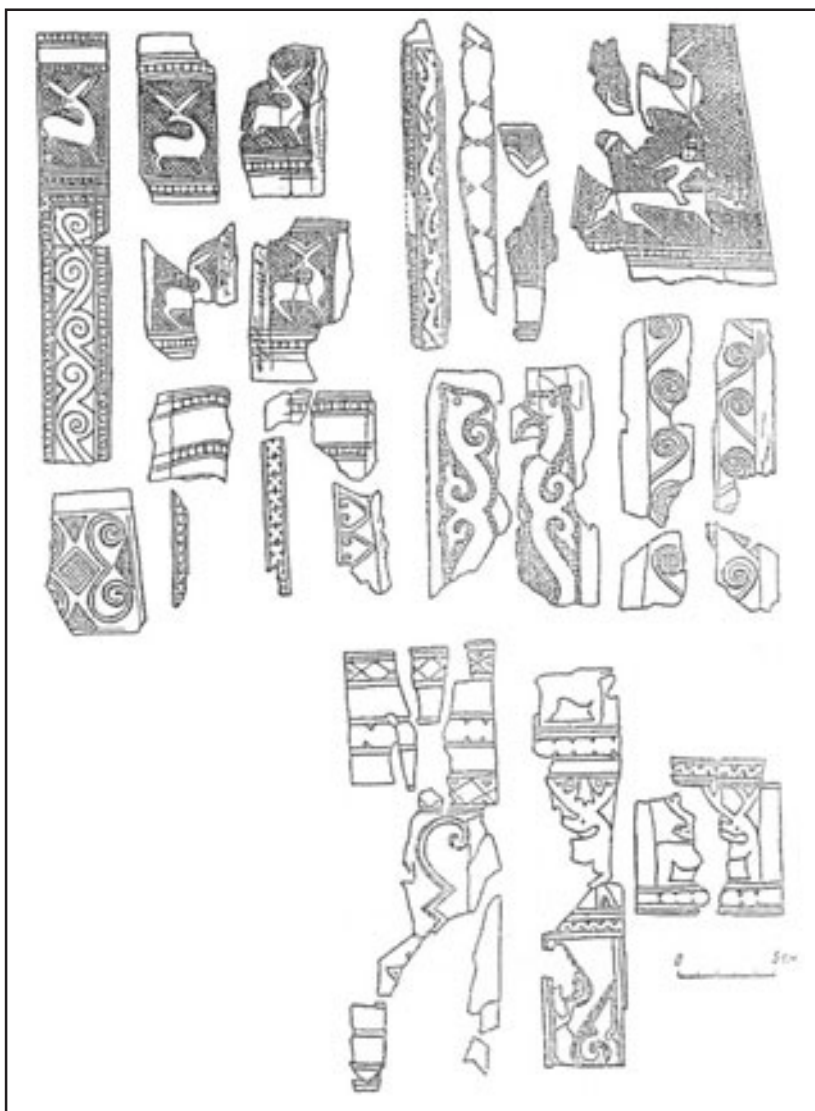

* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 499.

Обкладки сагайдаків:
Політотдельське; Сидори.*

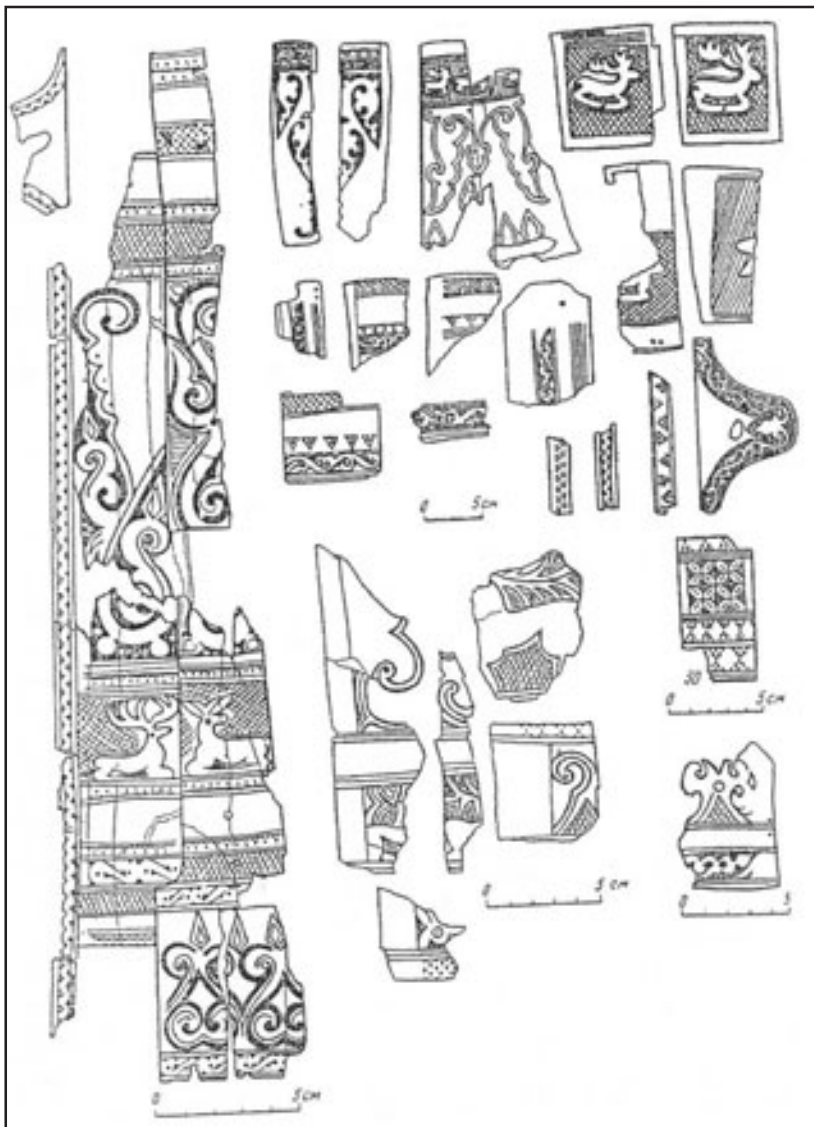
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 500.

Обкладки сагайдаків:
Піски; Ворона*

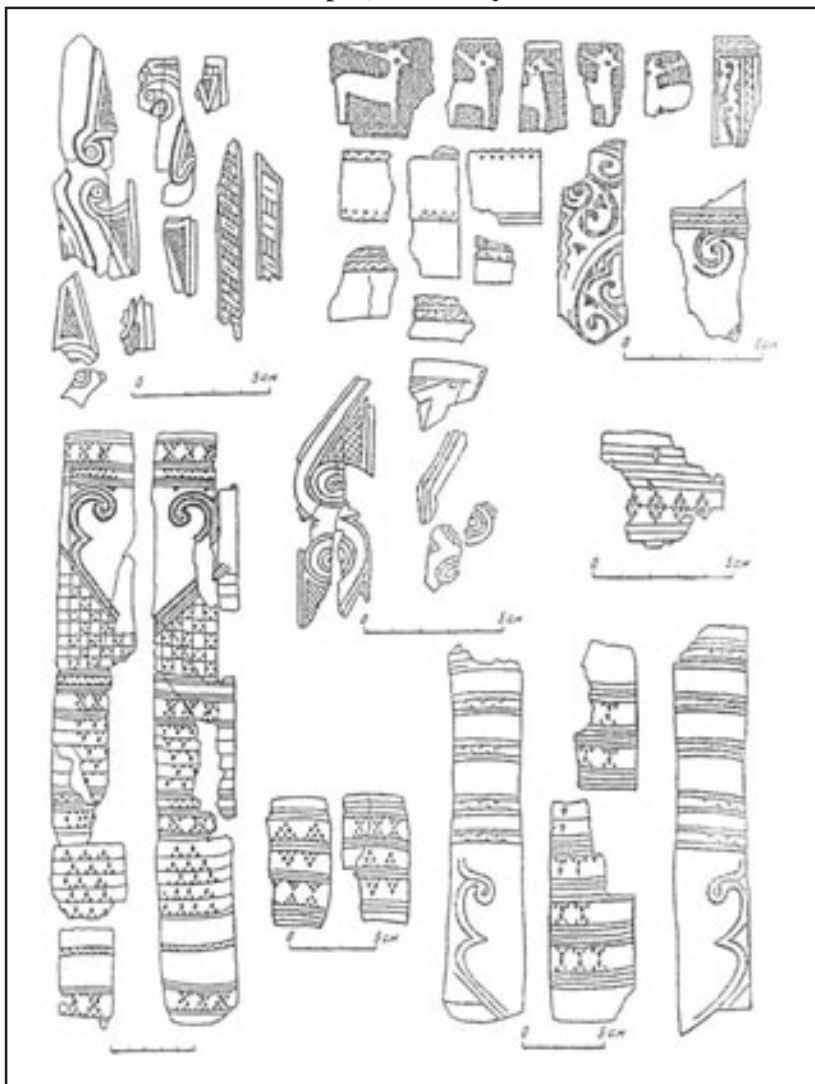
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 501.

Обкладки сагайдаків:
Григорівка; Ковалівка, Паркани, Сукляя; Тернівка.*

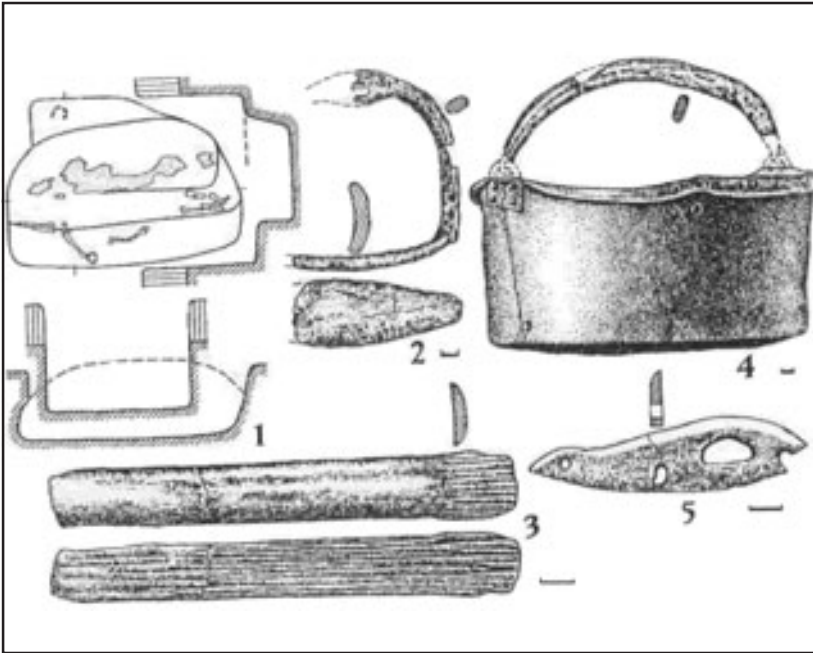
* Бережинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 502.

Обкладки сагайдаків: Білоріченська; Кужарська;
 Мисхако; Верхній Джулат; Мертвецьковський; Худай-
 Берг; Шах-тау.*

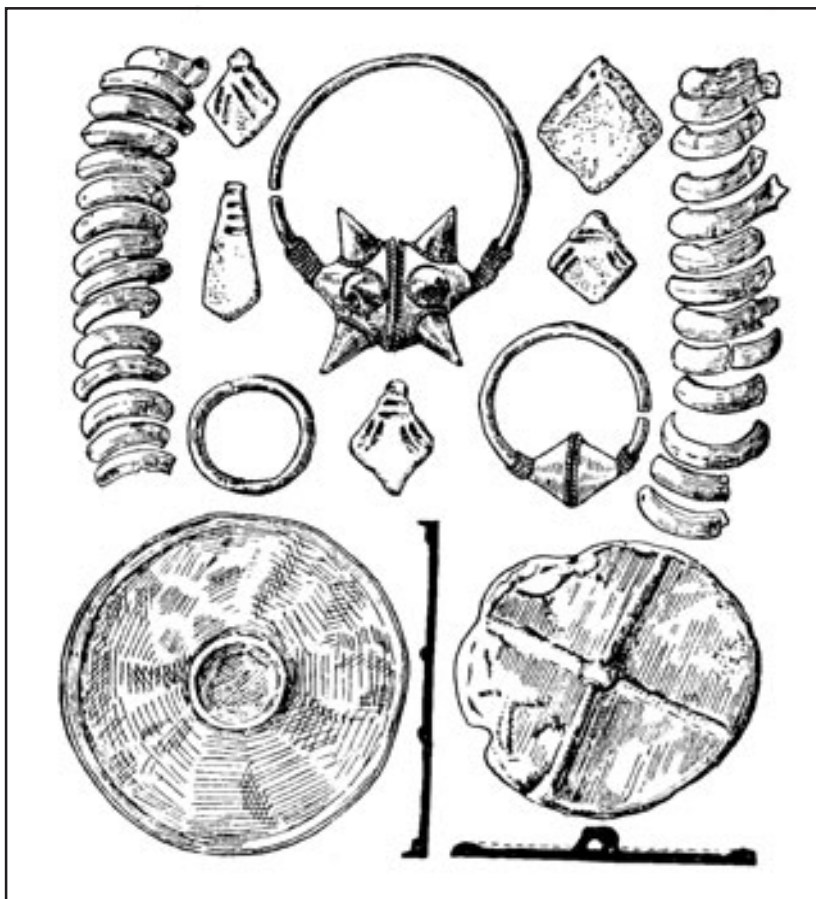
* Березинский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – С. 503.

Кочові (половецькі) поховання XII ст. м. Ордженікідзе
Дніпропетровської області. 1 - поховання; 2 - залізне
стремено; 3 - кістяна обладунка лука; 4 - клепаний
казанок з листової бронзи;
5 - зооморфна кістяна підвіска сагайдака.*

* П.П.Толочко. Кочевие народи степей и Киевская Русь. - К., 1999.
- С. 121.

Характерні прикраси і дзеркала із половецьких жіночих поховань.*

* Плтнѣва С.А.. Половцы. - М., - 1990. - С. 100

ББК – 63.3 (4 Укр) 5
П – 52

Наукове видання

Половець Володимир Михайлович

ПОЛОВЦІ

Редактор: А.Г. Морозов
Технічний редактор: О.О. Мисюра
Коректор: Т.В. Супрун
Підписано до друку 20.12.06
Формат 60x80^{1/16}. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,0.
Замовл. 145.

14000, Чернігів, вул. Воровського, буд. 10.
«Просвіта». Редакційно-видавничий відділ.

ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр»
14000, м. Чернігів, вул. Соснова, буд. 23-А,
тел. 614-159, 614-056

© Половець В.М., 2007